T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH (ESKİÇAĞ TARİHİ) ANABİLİM DALI

SUBARTU VE SUBARLAR

Yüksek Lisans Tezi

A.Gani KAÇAR

Ankara-2014

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH (ESKİÇAĞ TARİHİ) ANABİLİM DALI

SUBARTU VE SUBARLAR

Yüksek Lisans Tezi

A.Gani KAÇAR

Tez Danışmanı

Prof. Dr. İrfan ALBAYRAK

Ankara-2014

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH (ESKİÇAĞ TARİHİ) ANABİLİM DALI

SUBARTU VE SUBARLAR

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. İrfan ALBAYRAK

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı	**İmzası**
.....	.....
.....	.....
.....	.....
.....	.....
.....	.....

Tez Sınavı Tarihi .....

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(……/……/200…)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı Soyadı

A.Gani KAÇAR

İmzası

ÖNSÖZ

Modern literatürde, Türkçede Subar (İngilizcede Subarian, Almancada Subaräer) olarak adlandırılan topluluğa dair en erken izler, tufan öncesine tarihlenen ilk Sümer hanedanlığına kadar geriye gitmektedir. "Subar" ve "Subartu" terimleri, bu dönemden itibaren hem Sumerce hem de Akadca çivi yazılı kaynaklarda çeşitli biçimlerde ifade edilmiştir. Modern "Subar" terimi, Akadca'daki *Šubarû* ve *Subarû* formları üzerine temellendirilmiş; Sümerce *Subir,* Akadca *S/Šubartum* olarak ifade edilen modern "Subartu" terimi ise, Subar terimine Akadca dişillik ekinin eklenmesiyle oluşmuş ve Subarların yaşadığı ülkeyi belirtmek için kullanılmıştır. Konuyla ilgili çalışma yapan bilim insanlarının bir kısmı, Subarları Hurrilerle aynı etnik grup olarak değerlendirmiştir.

Bu çalışmada, Hurri-Subar problemini ve Subartu ve Subarlara ilişkin en eski dönemlerden başlayarak çivi yazılı kaynaklarda geçen kayıtları, ayrıntılı olarak ele aldık.

Çalışmalarım esnasında sunduğu bilimsel destekten ve her konudaki yardımlarından dolayı, saygı değer Danışmanım Prof. Dr. İrfan ALBAYRAK'A teşekkürlerimi sunarım.

Önerileri ve değerlendirmeleri için değerli Hocalarım Prof. Dr. Turgut YİĞİT ve Yrd. Doç. Dr. Sedat ERKUT'a ve araştırma konumuzla ilgili elindeki kaynakları benimle paylaşan Yrd. Doç. Dr. Hakan EROL'a teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca tezimi hazırlama sürecinde beni daima destekleyen eşime ve varlığıyla bana yaşama sevinci veren oğluma, sonsuz teşekkürler.

A.Gani KAÇAR

Mayıs 2014

ÖNSÖZ

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR

GİRİŞ……...1

I.BÖLÜM

HURRİ-SUBAR PROBLEMİ……...7

I.1. Problemin Tarihçesi…….7

I.2. Hurri/ce mi Subar/ca mı ?....…….16

II. BÖLÜM

ÇİVİ YAZILI KAYNAKLARDA SUBARTU VE SUBARLAR……..36

Terminoloji……36

II.1. Subarlara Dair İlk İzler……...38

II.2. Pre-Sargonik Dönem……40

II.3. Sargonik Dönem/Eski Akad Dönemi……..44

II.4. III. Ur Dönemi……...48

II.5. Babil Dönemi…….51

II.5.a Eski Babil …….……..51

II.5.b. Orta Babil / Kassit……..……...57

II.5.c. Geç Babil ……..……..58

II.6. Asur Dönemi……..60

II.6.a. Eski Asur …….……..61

II.6.b. Orta Asur …….…….62

II.6.c. Geç Asur ……65

II.7. Mezopotamya Dışı Kaynaklar…….68

II.7.a. Kültepe Tabletleri……..68

II.7.b. Boğazköy Tabletleri……...69

II.7.c. Amarna Tabletleri…….70

II.7.d. Ras Şamra/Ugarit Metinleri…….....71

III. BÖLÜM

COĞRAFİ VE POLİTİK OLARAK SUBARTU……..72

III.1. İlk Subar Yerleşimine Dair İzler……...73

III.2. Pre-Sargonik Dönem Metinlerine Göre Subartu……74

III.3. Sargonik Dönem/Eski Asur Dönemi Metinlerine Göre Subartu……78

III.4. III. Ur Dönemi Metinlerine Göre Subartu……....82

III.5. Babil Dönemi Metinlerine Göre Subartu…….....86

III.5.a. Eski Babil……..86

III.5.b. Orta Babil/ Kassit ……...93

III.5.c. Geç Babil ……..94

III.6. Asur Dönemi Metinlerine Göre Subartu…….....96

III.6.a. Eski Asur……..97

III.6.b. Orta Asur……98

III.6.c. Geç Asur……104

III.7. Mezopotamya Dışı Kaynaklara Göre Subartu……...111

III.7.a. Amarna Tabletleri…….…….111

III.7.b. Ras Şamra/Ugarit Tabletleri…….....112

III.7.c. Boğazköy Metinleri…….....113

SONUÇ……115

KAYNAKÇA……...122

ÖZET……...128

ABSTRACT…….129

HARİTALAR……..130

KISALTMALAR

AASOR : Annual of the American Schools of Oriental Researches

AOr : Archiv Orientalni

ARAB :Ancient Records of Assyria and Babylonia

BA : Beitrage zur Assyriologie und Semitischen

JAOS : Journal of American Oriental Society

JCS : Journal of Cuneiform Studies

JNES : Journal of Near Eastern Studies

OLZ : Orientalistiche Literaturzeitung

RA : Revue D'assyriologie et D'archeologie Orientale

Sprachwissenschraft

RGTC : Répertoire Géographique des textes Cunéiformes

ZA : Zeitschrift für Assyriologie und Verwandte Gebiete

GİRİŞ

Fırat ve Dicle Nehirlerinin suladığı bereketli Mezopotamya[1] topraklarında, M.Ö. yaklaşık olarak 9000'lerden itibaren yerleşik yaşam başlamış[2] ve bölge bu tarihten itibaren birçok farklı etnik gruba ev sahipliği yapmıştır. Mezopotamya genel olarak "Aşağı ve Yukarı" ya da "Kuzey ve Güney" olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır. Bölgenin güneyi, önceleri Sumer ve daha sonra Babil kentinden dolayı Babilonya; kuzeyi ise Asur ülkesi olarak adlandırılmıştır (Köroğlu, 2010: 12). Mezopotamya topraklarında, Sumer, Akad, Asur ve Babil gibi büyük uygarlıkların yanı sıra farklı dönemlerde Ebla, Mari, Ešnunna, Akšak gibi birçok bölgesel güç de ortaya çıkmıştır (Steinkeller, 1998: 86-87).

Mezopotamya coğrafyasındaki ilk bilimsel araştırmalar, bölge hakkındaki bilgilerini önceleri Eski Ahit'te anlatılan olaylara dayandıran Batılı devletler tarafından başlatılmıştır. Bu çalışmalar söz konusu devletlerin, 19. yy.'ın başlarında bölgeye gönderdikleri ve amatör birer arkeoloğa dönüşen diplomatları tarafından, ülkelerindeki müzelere götürebilecekleri tarihi eserler bulabilmek amacıyla giriştikleri kazılar sayesinde gerçekleşmiştir. Yapılan bu ilk araştırmaları, Sumerler tarafından M.Ö. 3200'de bulunan, zamanla hem bölgedeki diğer halklar hem de Anadolu, İran gibi komşu kültürler tarafından kullanılmış olan çivi yazısının çözülmesi ve bölgedeki uygarlıkların keşfi izlemiştir (Köroğlu, 2010: 23-24).

[1] Mezopotamya ismi Antik yazarların, Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan günümüzdeki Irak topraklarının bir bölümünü belirtmek için mesos "orta" ve potamos "ırmak" sözcüklerini birleştirerek türettikleri bir isimdir. Bu isim günümüzde, kuzeyde Toros Dağları, güneyde Basra Körfezi, doğuda Zağros Dağları ve batıda Suriye Çölü tarafından çevrelenen alan için kullanılmaktadır. Bölgenin kültürel sınırları zaman içerisinde, batıda Suriye Çölü'nü Fırat Vadisi boyunca aşarak Filistin Ve Lübnan Dağlarına, güneyde Elam üzerinden doğuya doğru uzanmıştır (Köroğlu, 2010: 11-12).

[2] Nıssen, 2004: 20.

Türkiye'nin bir bölümünü de kapsayan Mezopotamya ile ilgili Türkiye'deki bilimsel çalışmalar, ilk önce arkeoloji alanında ve ardından dil, yazı ve tarihi coğrafya gibi alanlarda başlamış ve halen devam etmektedir. Fakat yapılan çalışmalar, günümüz itibariyle oldukça yetersizdir.

Yazının geliştiği M.Ö. 4. binden itibaren onu kullanmaya başlayan toplumlar, çok sayıda yazılı malzeme üretmişlerdir. Önemli bir kısmını kil tabletlerin oluşturduğu bu materyallerin içeriğini; siyasi olaylar, ticari ilişkiler, sahip olunan mal-mülk miktarları, dualar, fal ve büyü metinleri, mitolojik öyküler, kral listeleri vb. konularla ilgili bilgiler oluşturmaktadır. Söz konusu metinlerden, o dönemdeki toplumların öncelikli olarak siyasi, edebi, dini vb. durumlarıyla ilgili, çeşitli bilgilere ve bunun yanında metinlerde geçen çok sayıdaki şahıs ismi ve coğrafi isimden de dolaylı bazı bilgilere ulaşılmaktadır. Şahıs adları, bunları taşıyan kişilerin hangi etnik gruba mensup olduklarına, dolayısıyla bölgede hangi etnik grupların var olduğuna dair ipuçları sunmaktadır. Ayrıca, aynı dil grubuna ait şahıs isimlerinin, belirli bir bölgede bulunmuş olan metinlerdeki geçiş sıklığından hareketle, bu bölgede hangi etnik grubun, nüfusun ne kadarını oluşturduğuna dair de bazı çıkarımlar yapılabilmektedir. Coğrafi isimler ise o dönemdeki insanların, hem kendilerinin hem de başkalarının yaşadıkları ülkeleri, kentleri, aşina oldukları dağları, denizleri, gölleri, nehirleri, bölgeleri, ya da belirli bir bölgeyi veya yönleri nasıl adlandırdıkları; hangi bölgelerle komşu oldukları, askeri veya ticari amaçlı hangi yol güzergâhlarını kullandıkları ve benzeri konular hakkında kısmi de olsa bilgiler sunmaktadır.

Bizim çalışma konumuzu oluşturan Subartu coğrafyası ve bu coğrafyada yaşadıkları varsayılan Subar halkı ile ilgili ilk bilimsel araştırmalar, 19. yy'ın başlarında, İngilizlerin Koyuncuk'ta (Asur İmparatorluğu'nun başkenti eski Ninive)

yaptıkları kazılarla başlamıştır. Bu kazılar esnasında ortaya çıkarılan Asur yazıtlarında, ülke veya halk adı olarak çok defa geçen *Šu-ba-ri-i, Šu-ba-ri-e* ve *Šu-bar-te* ifadeleri (Gelb, 1944: 1) ve ayrıca çivi yazısında ELAM$^{(Kİ)}$, SU$^{(Kİ)}$ ve SU.EDİN$^{(Kİ)}$ işaretleriyle yazılan ve ne Akadca ne de Sumerce olan bazı yabancı kelimeler, bilim insanlarının dikkatini çekmiştir. Sonrasında SU ve SU.EDEN işaretleriyle birlikte yazılan sözcüklerin dilbilimsel kökeni ve bunların hangi coğrafyaya veya etnik gruba işaret ettiği konusunda, tartışmalar başlamış ve araştırmacılar bu işaretlerin ve bu işaretlerle birlikte yazılan kelimelerin hangi dile ait olduğu konusunda farklı fikirler ortaya koymuşlardır.

Konu hakkındaki ilk kapsamlı çalışma Arthur Ungnad tarafından yapılmıştır. Ungnad tüm Eski Yakın Doğu halklarını tek bir kültür çatısı altında toplayan "Pan-Subar" teorisini ortaya atmış ve 1936 yılında yayımlanan eseri "Subartu"da, kendi zamanına kadar ortaya çıkarılmış çivi yazılı metinlerdeki Subartu ve Subarlar ile ilgili ifadeleri bir araya getirmiştir.

Konu üzerine yazılan ikinci kapsamlı eser, I.J. Gelb'in 1944 yılında yayımlanan eseri "Hurrians and Subarians" olmuştur. Gelb eserinde, konuyla ilgili daha önceki görüşlerden oldukça farklı bir bakış açısı ortaya koyarak, tarihi metinlerde geçen Subar ifadesinin, bölgedeki diğer etnik gruplardan ayrı ve müstakil bir etnik ve linguistik gruba işaret ettiğini öne sürmüştür. Gelb'in bu görüşleri bilim insanları arasında tartışmalara neden olmuş ve başta E.A. Speiser tarafından olmak üzere ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Speiser, Subar/Subartu ifadesinin III. binin başlarında coğrafi bir terim olarak ortaya çıktığını, III. binin sonlarından itibaren ise Hurrileri belirtmek için kullanıldığını iddia etmiştir.

Subar ve Subartu konusu üzerine bu iki önemli ve kapsayıcı eserden başka, E.A. Speiser, Goetze, Steinkeller, Michalowski, Finkelstein, Kessler, gibi birçok bilim insanı tarafından önemli makaleler yazılmış fakat maalesef bu iki eser gibi kapsayıcı bir eser daha yazılmamıştır.

Türkiye'de ise "Subar" konusuyla ilgili olarak, Muazzez İlmiye Çığ ve Adil Alpman gibi bazı bilim insanlarının, çalışmalarında yazdıkları birkaç cümle dışında fazla bir bilgi bulunmamaktadır.

Tezimizin ikinci ve üçüncü bölümlerinde üzerinde durduğumuz tarihi metinlerden de anlaşılacağı üzere, Subarlar ve coğrafi bir terim olan Subartu ifadeleri Pre-Sargonik dönemden itibaren, çivi yazılı metinlerde sıkça geçmektedir. Bu metinlerden anlaşıldığı kadarıyla Sumer, Akad ve Asur kralları, Subartu'ya sürekli sefer düzenleyerek, Subar halkıyla mücadele etmiş fakat onlara karşı hiçbir dönemde tam bir üstünlük sağlayamamışlardır. Örneğin, Naram-Sin döneminden kalan bir yazıtta Subartu coğrafyası Zağroslardan Amanoslara kadar uzanan, oldukça geniş bir coğrafya olarak tasvir edilmiştir.[3] Bunun yanında Babil kralı Hammurabi, Subartu üzerine yedi defa sefer düzenlemiş fakat yine de bölgeyi tam olarak kontrol altına alamamıştır. Tarihi metinlerden anlaşıldığı kadarıyla, Subarlar olarak tasvir edilen halk ve Subartu coğrafyası, Mezopotamya tarihinde oldukça önemli bir yer tutuyor gibi görünmektedir. Konunun önemi ve konuyla ilgili yeni bazı bilgilerin ortaya çıkmış olması ve ayrıca ne Batı dünyasında ne de Türkiye'de bu konuyla ilgili son zamanlarda kapsamlı bir çalışmanın yapılmamış olması nedenleriyle bu konuda araştırma yapmayı uygun bulduk.

[3] Naram-Sin'in yazıtında geçen "Sedir Ormanları" nın konumuyla ilgili, tartışmalı bir durum söz konusudur.

Tezimizi yazarken büyük ölçüde Ungnad'ın Almanca olan "Subartu" ve Gelb'in İngilizce olan "Hurrians and Subarians" adlı eserlerinden ve ayrıca diğer bazı yabancı bilim insanlarınca yazılmış yirmiye yakın, çoğu İngilizce ve bir kısmı Almanca olan makaleden faydalandık. Bunun yanında Subar ve Subartu terimlerinin çivi yazılı metinlerde nasıl geçtiğiyle ilgili olarak, Repertoire Geographique des Textes Cuneiformes (RGTC) serisini inceledik.

Tezimizi üç bölüm halinde yazdık: Birinci bölümde, Hurri-Subar problemini ele alarak, konuyla ilgili farklı bakış açılarını ortaya koymaya çalıştık. Nitekim bilim insanlarının bir kısmı Hurrilerle Subarları özdeş kabul ederken, bir kısmı Subarları farklı bir etnik grup olarak kabul etmektedir. İkinci bölümde, en eski kayıtlardan başlayarak, Subartu ve Subar ifadelerinin çiviyazılı metinlerde nasıl geçtiklerini, transkripsiyonu yapılmış Akadca ve Sumerce metinleri de vererek, kronolojik bir biçimde sunduk. Üçüncü bölümde ise, birçoğunu ikinci bölümde de kullandığımız tarihi metinlerden yola çıkarak, dönemden döneme değişiklik gösteren Subartu coğrafyasının sınırlarını belirlemeye ve Subartu'nun politik olarak hangi dönemde nasıl algılandığını ortaya koymaya çalıştık.

Subartu hakkında Türkçe kaynağın olmayışı ve yabancı kaynakların yetersizliği, karşılaştığımız en önemli problem oldu. Ayrıca konumuz hakkında Batılı bilim insanlarınca yazılmış bazı akademik metinlere, oldukça eski tarihlerde yayımlanmış olmalarından dolayı maalesef ulaşamadık. Tezimizde faydalandığımız ana kaynakların çok eski tarihlerde basılmış olması da karşımıza ayrı bir sorun çıkardı. Şöyle ki, dönemlerine ait metinlerde, Subartu ve Subarlar hakkında ifadeler geçen kralların, hüküm sürdükleri yıllarla ilgili bazı kronolojik farklılıklar gördük. Bu kaynaklarda verilen yıllar ile modern kaynaklarda verilenler bazen uyuşmadı. Bu

noktada tezimizin ikinci ve üçüncü bölümlerinde, modern kaynaklarda verilen tarihlemeyi esas aldık.

Tezimizde, tarihi metinlere göre Subartu coğrafyasına yerleştirilen yerleşim merkezleriyle ilgili yapılmış arkeolojik araştırmalara değinemedik. Aslında, kapsamı dönemden döneme değişiklik gösteren Subartu bölgesinin tarihi coğrafyasını belirlemek ve bu coğrafyada yapılan arkeolojik çalışmaları ele almak başlı başına bir tez konusunu oluşturacaktır.

I.BÖLÜM

HURRİ-SUBAR PROBLEMİ

I.1. Problemin Tarihçesi

Subartu ve Subarlar konusunda karşımıza çıkan en önemli sorunlardan birisi, Subarların Hurriler ile olan ilişkisidir. Hem Hurrilerin hem de Subarların ülkeleri ve dilleri, 19. yy'ın başlarında İngilizler'in Koyuncuk'ta (Asur İmparatorluğu'nun başkenti eski Ninive) yaptıkları kazılar boyunca ortaya çıkardıkları yazıtlarda sık sık geçmektedir. Bu kaynakların ilk incelemelerinin sonuçları, Gelb'in aktardığına göre, Friedrich Delitzsch'in Cennet Neredeydi (Wo lag das Paradies?, Leipzig, 1881) adlı eserinde özetlenmiştir. Delitzsch, Asur yazıtlarında ülke veya halk adı olarak sık sık geçen *Šu-ba-ri-i, Šu-ba-ri-e* ve *Šu-bar-te*'nin lokalizasyonu için Suriye bölgesini işaret etmiştir. O ayrıca, kendisinin *Su-maš*^{ki} olarak okuduğu SU.EDİN^{Kİ,}'nin, bir ülke adı olduğunu fark etmiş ve *Su-bar-tu* ülkesini, *Su-maš*^{ki}'nin femineni olarak *Su-maš-tu* şeklinde okumuştur. Delitzsch, hem *Sumaš* hem de *Sumaštu*'yu, Dicle'nin doğusuna, Kerkük ve Diyala Nehirleri arasına yerleştirdiği *Su-ti-um*^{Kİ} (daha sonraki Sutû) ile neredeyse birbirlerinin yerine kullanılabilecek terimler olarak ele almıştır. Yazar, aynı zamanda, çivi yazısında geçen ve ne Akadca ne de Sumerce olan, ELAM$^{(Kİ)}$, SU$^{(Kİ)}$ ve SU.EDİN$^{(Kİ)}$ işaretleriyle yazılan bazı yabancı kelimelerin varlığına da dikkat çeken ilk kişi olmuştur. O, tıpkı ELAM$^{(Kİ)}$ işaretinin, Elam ülkesinde konuşulan sözcüklere işaret etmesi gibi, SU$^{(Kİ)}$ veya SU.EDİN$^{(Kİ)}$ işaretlerinin de, *Su-ti-um*^{Kİ}'nin bir kısaltması olarak açıkladığı, SU ülkesinde

konuşulan sözcüklere işaret etmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Gelb'in J.N. Strassmaier'den aktardığına göre ise; Strassmaier SU.EDİN$^{(Kİ)}$ için *Su-ri*^{Kİ} ve *Su-bar-ti* için *Su-ri-ti* okuyuşlarını önermiş ve Syria adının, Akadların "Suri" adlandırmasından türediğini kanıtlamaya çalışmıştır (Gelb, 1944: 1-2). P. Jensen, Delitzsch'in Sumaštu ve Strassmaier'in "Suritu" okuyuşlarını elimine ederek, günümüzde "Subartu" olarak kabul gören ifadeyi "Šubartu" ve "Šubarû" olarak okumuştur (Jensen, 1891: 59). Gelb ayrıca, F. Thureau-Dangin'in SU.EDİN$^{(Kİ)}$ için Su-bir$_4$^{Kİ} okuyuşunu önerdiğini aktarmıştır (Gelb, 1944: 3). Yine bu bağlamda J. Oppert SU$^{(Kİ)}$'nin Sumerceye uyan bir kısaltma olduğunu ileri sürerken (Oppert, 1889: 172); A.H. Sayce ise, SU işareti ile yazılan sözcüklerin, Van bölgesinde bulunan kitabelerle akraba bir dile ait olduğunu fark eden ilk kişi olmuş ve bu sözcüklerin Van bölgesinde kullanılmış olması gerektiğini ileri sürmüştür (Sayce, 1889: 382-384). Gelb bu değerlendirmeler ışığında, Subarların Fırat'ın güneyinde yaşayan göçebe-Sami yerleşimcilerden farklı olarak, Mezopotamya'nın kuzeyinde bulunan ve Sami olmayan etnik bir grup olduklarını öne sürmüştür (Gelb, 1944: 2)

Hurri-Subar problemi, Amarna, Boğazköy, Nuzi, Ras Şamra, Mari ve diğer birçok siteden binlerce doküman bulunduğunda, daha önce Akadca metinlerde nadiren geçtiği tespit edilen söz konusu SU işaretlerinin bu dokümalarda da geçiyor olması nedeniyle, bilim insanları arasında tartışılmaya başlanmıştır. Fakat SU işaretlerinin gerçekte ne anlama geldiği, ya onları kullanan insanlar hakkında ya da onların kullanıldığı bölgeler hakkında çok az şey bilindiği için ilk başlarda tespit edilememiştir.

19. yy.'ın sonlarında gerçekleşen "Amarna keşifleri" (Mısır 1887), Hurri-Subar probleminde yeni bir dönem başlatmıştır. Mısır firavunlarının, Asya

devletlerinin kralları, prensleri ve çeşitli bürokratlarıyla yaptıkları yazışmaları içeren bu tabletler arasında, Mitanni kralı Tuşratta tarafından, Mısır Kralı III. Amenhotep'e (M.Ö. 1413-1373) gönderilmiş çok uzun bir mektup bulunmuştur. Mektubun dili uzun zaman boyunca tespit edilememiş, sonrasında P. Jensen, R.E. Brünnow ve A.H. Sayce tarafından deşifre edilerek, mektubu gönderen kişinin Mitanni kralı olmasından hareketle, "Mitannice" olarak isimlendirilmiş ardından, SU işaretiyle yazılan bazı sözcüklerin, bu dile ait olduğu tespit edilmiştir (Gelb, 1944: 2). Söz konusu mektubu inceleyen ve Akadca hece yazısında geçen $SU^{(Kİ)}$ veya $SU.EDİN^{(Kİ)}$ olarak okunan bazı işaretlerin "Tuşratta Mektubu"nda da geçtiğini fark eden P. Jensen, böylece bu kelimelerin dili ile Mitanni kralının ikamet ettiği yer olarak farz edilen Kuzey Suriye veya Batı Mezopotamya arasındaki bağı da ortaya koymuştur. (Jensen, 1891: 59).

Tartışmaların devam ettiği dönemlerde Kerkük, Nippur ve Dilbat'taki çeşitli sitelerden, içlerinde önemli sayıda "Mitannice" olarak adlandırılan dilin yapısına uyan şahıs ismi de bulunan çok sayıda metin bulunmuş, bu isimler üzerinde yapılan çalışmalar sonucunda, Mitanniler'in Erken Asur ve Babil'in tarihsel gelişimleri üzerinde önemli rolleri olduğuna dair yorumlar yapılmıştır. Gelb'in aktardığına göre Winckler, Subartu coğrafyasının Mitanniler'in, Geç Asur bölgesini de kapsayan anavatanları olduğuna, Mitanniler'in burada Samilerden önce bulunduğuna ve hatta Mitanniler'in bir Hitit halkı olduğuna inanmıştır (Gelb, 1944: 3-4).

1906 yılında Winckler tarafından başlatılan Boğazköy kazılarında bulunan arşivler, Hitit İmparatorluğu'nda da benzer bir lehçede yazılmış çok sayıda metin olduğunu ortaya çıkarmış ve bu metinlerin dili, F. Hrozny tarafından "Hurrice" olarak adlandırılmıştır. Söz konusu arşivden elde edilen kanıtlar, Mitanni Devleti'nin

krallarının ve devletin kendi isminin Hint-Avrupa dilinde olması nedeniyle, "Mitannice" teriminin Hint-Avrupa dili olmadığı aşikâr olan bir dil için yani Tuşratta Mektubu'nun ve bu mektubun diline benzer bir dilde yazılmış Boğazköy'deki metinlerin dili için kullanılamayacağını göstermiştir (Gelb, 1944: 12). Mitanni kavramının politik bir kavram olduğu ve dilbilimsel bir birime işaret etmediği kanıtlandıktan sonra Ungnad, dilbilimsel verilerden hareketle, Tuşratta mektubu ve onunla ilişkili olan şahıs isimlerinin dilinin, "Mitannice" terimiyle değil "Subarca" terimiyle tanımlanması gerektiğini ileri sürmüştür. Ungnad, M.Ö. 2500-2000 gibi erken bir tarihte, Babil'de yaşayan "Subarlı" tüccar ve kölelerin izlerini bulmuş, Amarna Çağı'nda (yaklaşık olarak M.Ö. 1400-1350) ise bu izleri tüm Yakın Doğu'da ve ayrıca Anadolu, Mezopotamya, Suriye, Filistin ve Mısır'da bulması zor olmamıştır. Yazar Subarların, muhtemelen Sumerlerden önce, Filistin'den Ermenistan'a (veya Kafkasya'ya) ve hatta Babil'e kadar uzanan geniş bir coğrafyanın yerli nüfusunun tamamını oluşturduğu şeklinde, oldukça geniş kapsamlı bir sonuca ulaşmıştır. O ayrıca, Hititleri temsil eden sanat eserlerinin çoğunda da Subarları görme eğiliminde olmuş ve Hitit Hiyeroglifi olarak bilinen yazının bile aslında eski Subar yazısı olabileceği ihtimalini gündeme getirmiş ve böylece bu düşünceler doğrultusunda "Pan-Subar" teorisini ortaya atmıştır (Ungnad, 1915: 241). Ungnad'ın bu görüşlerine ve söz konusu dil için uygun bulduğu "Subarca" terimine karşı kısa sürede itirazlar yükselmiştir. Gelb'in aktardığına göre Speiser, Subartu'nun Akadlar tarafından kuzeyde belirli bir bölge için kullanılan coğrafi bir terim olduğunu ve bu terimin aslında ırksal veya linguistik hiçbir özelliği ima etmediğini iddia etmiştir. Speiser'e göre "Subar" kavramı, M.Ö. II. binin sonlarına kadar etnik bir imadan yoksundur. Yazar, SU işaretiyle yazılan bazı kelimelerin

oldukça tipik birer Akadca ifade olduğunu, yani SU veya SU.BİR$_4$ işaretleriyle ilgili yorumların, "Subarca" olduğu iddia edilen dilde yazılmış kelimelere dair hiç bir şey ifade etmediğini, bu durumun sadece, söz konusu işaretlerin "Hurrilerin" ve "Akadların" aynı dönemlerde "Subartu" ülkesinde yaşamış olabilecekleri ihtimalinden kaynaklandığını öne sürmüştür. Ona göre "Subartu" terimi, Asurbanipal zamanında (M.Ö. 669-627) Asur bölgesi için rastgele kullanılmış ve bu durum Geç Babil dönemi kâtiplerinin, yazıda "Subar" terimini kurallaştırmaları için yeterli bir gerekçe olmuştur. Yazar ayrıca, bu dil grubunun bütünü için sadece "Hurrice" terimini ugun bulmuş ve bu terimi Boğazköy'den gelen "Hurri" tabletlerindeki dil için de aynı şekilde kabul etmiştir (Gelb, 1944: 12-13).

1925'te ilk olarak Edward Chiera, ardından Robert H. Pfeiffer ve Richard F.S. Starr öncülüğünde Nuzi'de (modern Yorgantepe) yapılan kazılar, M.Ö. II. binin ortalarına tarihlenen birkaç bin adet çivi yazılı tabletin bulunmasıyla sonuçlanmıştır. Resmi ve özel arşiv niteliğindeki tabletlerin neredeyse tamamı, hukuki, ticari ve idari dokümanlardan oluşmuş ve metinler nadiren kullanılan Hurrice sözcükler dışında, tamamen Akadca olarak yazılmıştır. Nuzi'deki Hurri varlığının en iyi kanıtı, metinlerde bulunan oldukça çok sayıdaki Hurrice şahıs ismi olmuştur (Gelb, 1944: 5-6). Nuzi buluntuları üzerine Speiser ilk yorum olarak Ungnad'ın "Subarca" terimine karşı kendisinin "Hurri veya Hurrite" tercihini tekrar savunmuş ve ardından "Hurriler Mezopotamya'nın asıl halkı mıydı?" diye sorarak, Ungnad'ın Pan-Subar teorisini tartışmaya açmıştır. Yazar, daha sonra Asur'da yaptığı kazılarda buranın ilk katmanlarında, Asur'un kurucuları olan ve Ungnad'ın Subarlı olduklarını iddia ettiği Uşpia ve Kikia'dan önceye tarihlenen Sumer kültürünü ortaya çıkarmıştır. Böylece kendi sorusunu "burada Hurriler'in Mezopotamya'nın en eski halkı olduğuna dair

yeterli materyal yok" diyerek yanıtlamıştır. O ayrıca Ungnad'ın, Hurriler'in veya Subarlar'ın Mezopotamya'nın en eski nüfusunu oluşturdukları yönündeki görüşünü reddetmiş ve ilk Hurri izlerini, bazı Hurri kabilelerinin Mezopotamya'yı istila etmeye başladıkları M.Ö. III. bine tarihlendirmiştir (Speiser, 1924/25: 75-92). Speiser, 1931'de konu hakkında yazdığı eserde, kendi dönemine kadar sınıflandırılmamış neredeyse tüm Eski Yakın Doğu halklarını ve kültürlerini, Ön Asya'nın temel nüfüsunu oluşturan ve buranın ilk medeniyetlerini üreten tek bir grup olarak tanımlamaya çalışmış ve bu grubun tamamına "Yafetik" terimini uygun bulmuştur. O daha spesifik olarak, Elam ve Mezopotamya ile ilişkili olanlar için "Doğu Yafetik"; Anadolu ve Ege'yle ilişkili olanlar için ise "Batı Yafetik" terimlerini kullanmış (Speiser, 1930: 13, 16) ve Doğu Yafetleri üzerinde daha çok durarak onları Zağros halkları olarak belirttiği Elam, Lullu(bu), Guti ve Kassitler gibi alt gruplara ayırmıştır (Speiser, 1930: 164). Yazara göre, Doğu grubunun başlıca temsilcisi, Babil'in Sumer öncesi halkı olan Elamlardır, Hurriler ise daha belirgin olarak, Geç Asur döneminde tarih sahnesine çıkmışlardır. (Speiser, 1930: 124).

Nuzi'de 1930-1931'de yapılan sonraki kazılarda, klasik Nuzi tabletlerinden yaklaşık olarak bin yıl daha eskiye tarihlenen ve Eski Akad lehçesiyle yazılmış iki yüzden fazla tablet bulunmuştur (Gasur Tabletleri). Bu tabletlerde geçen yaklaşık beş yüz şahıs isminden çoğu Akadca, bazıları ise Sumerce iken, içlerinde neredeyse hiç Hurrice isim bulunamamıştır. Bu durum, M.Ö. III. binde Hurrilerin bu bölgede bulunmadığını ve buraya nispeten daha geç bir tarihte geldiklerini ortaya koymuş böylece Nuzi'deki veya Nuzi bölgesindeki Hurri olarak değerlendirilebilecek herhangi bir unsurun, genel olarak M.Ö. III. bin ortalarına tarihlenmesinin söz konusu olamayacağı anlaşılmıştır. İki kültür arasındaki farklılık, bahsi geçen

yerleşim yerinin eski dönemlerdeki adının Nuzi değil, "Gasur" olduğu gerçeğiyle daha belirgin hale gelmiştir (Gelb, 1944: 7-8). Speiser bu keşifler üzerine yaptığı yeni değerlendirmede, Geç Asur dönemi krallarının, Hurrileri *šubarî* olarak adlandırdıklarına inandığını belirtmiş fakat böyle bir tanımlamanın, tarihsel arka palanını araştırmadan, bu etnik grubun bütün kolları için gelişi güzel kullanılamayacağını söylemiştir. Speiser'ın yeni değerlendirmesinde Mezopotamya'nın temel yapısı, içinde Subarların da bulunduğu, geniş ölçüde Asyanik ve Yafetik unsurlardan oluşmuştur. O'na göre, bu bölgeye ilk olarak Samiler, ardından M.Ö. II. binde Subarlar gibi Asyanik veya Yafetik olan Hurriler (Subarlar) girmişlerdir (Speiser, 1931: 13-54).

1936 yılında, Ungnad "Subartu" adlı eserini yayımlayarak, Speiser ve destekçilerinin "Hurri" terimine karşı kendisinin "Subar" terimini tekrar savunmuş ve Hurri-Subar terminolojisi tartışmalarına geri dönmüştür. Ungnad'ın temel tezi, Subarların sadece Mezopotamya'nın değil, aynı zamanda batıda Akdeniz ve Kapadokya'ya, doğuda Pers sınırındaki dağlara ve belki Ermenistan'ı da kapsayacak şekilde kuzeye doğru uzanan bölgenin ilk nüfusunu oluşturdukları yönünde olmuştur (Ungnad, 1936: 194). Ungnad, Subar ifadesine karşı SU işareti öne sürülerek yapılan herhangi bir tartışmanın, Samice olduğu iddia edilen SU işaretinin, aslında "Subarca" olmasından dolayı geçersiz olduğunu kanıtlamaya çalışmış (Ungnad, 1936: 95, 127, 129) ve etnik anlamdaki "Subar"ın, Speiser'ın görüşünün aksine, M.Ö. III. binde oluşmaya başladığını iddia etmiştir (Ungnad, 1936: 52-55). Yazar ayrıca, geç dönem metinlerinde görülen, Subartu ve Asur kavramlarının birbirlerinin yerine kullanılması durumunun, Asur'un Subartu Devleti'nin mirasçısı konumunda olduğu gerçeğinden kaynaklandığını belirtmiştir (Ungnad, 1936: 122, 133). O'na göre söz konusu dilin

adının Hurrice veya Subarca olarak tercih edilmesi, dilin asıl isminin bilinmemesi nedeniyle, kişinin hangi bakış açısıyla baktığına bağlıdır. Subartu, Babil'in kuzeyi ile sınırdır ve bundan dolayı Babilliler bu dili "Subarca" olarak isimlendirmişlerdir. Diğer taraftan Hurriler Hititler'in doğu sınırı ile temas halinde olduklarından, dilleri Hititler tarafından "Hurrice" olarak adlandırılmıştır. Ungnad, "Bütün Asur bilimcilerin bakış açısı Babil'den yana olduğu için biz de Babil terminolojisini Hitit terminolojisine tercih etmeliyiz" demiş (Ungnad, 1936: 133) ve bundan dolayı tüm kitabı boyunca "Hurrice"den değil, "Subarca"dan yana tavır sergilemiştir (Ungnad, 1936).

Yukarıda belirttiğimiz üzere (s. 8), Mitannice'nin elenmesiyle birlikte söz konusu etnik ve linguistik grubu tanımlamak için geriye iki tartışmalı terim kalmıştır. Ungnad, B. Landsberger (Landsberger, 1924: 228), C. J. Gadd (Gadd, 1926: 62), ve Arkeologlar'dan B. M. von Oppenheim (Oppenheim, 1947) ile M. E. L. Mallowan (Mallowan, 1939: 887-894) "Subar" teriminin başlıca savunucuları olmuşlardır. Hrozny, baştan beri "Subarca" terimine karşı çıkmış ve Boğazköy kaynaklarında kullanılan "Hurrice" teriminden yana tavır almıştır (Hrozny, 1929: 104). F. Thureau-Dangin ise Ras Şamra'daki işaretler üzerine yazdığı bir makalede, Hurri'yi linguistik bir anlamda kullanmıştır (Thureau-Dangin, 1937: 147). Benzer şekilde Goetze, Ungnad'ın Subartu adlı eseri hakkında yazdığı makalede, iki terim arasında önemli bir benzerlik olduğuna inanmakla beraber, Hurricenin ana terim olarak avantaja sahip olduğunu düşünmüştür. Goetze ayrıca *subar/suwar'*ın, *hubur*'un (telaffuzu *huwur* olabilir) sadece lehçesel bir varyantı olabileceği ihtimalinden hareketle, Subartu ve Hurri'nin etimolojik olarak ilişkili olabileceğini iddia etmiştir (Goetze, 1937: 108).

Speiser de Goetze'nin, *subar-ḫubur* eşitliği yönündeki bu görüşlerine paralel düşünceler belirtmiştir (Speiser, 1948: 12).

M.İ. Çığ, Prof. Dr. Vecihe Hatipoğlu'ndan dinlediği, "Sumer" terimi, Asya'nın kuzeyinden güneyine inen Subarlar, Subartular, Subarlar, Subirler ile aynı kökten gelen, "su adamları" veya "sudan gelenler" anlamına gelen Subar terimindeki b/m değişmesi sonucunda oluşmuştur" ifadelerini aktararak (Çığ, 2009: 13), Subar-Sumer özdeşliği yönünde bir açıklama yapmıştır.

İzady, Sumerlerin günümüzde halen varlığını sürdürmekte olan savaşçı Guti klanlarının en azından bir tanesinden bahsettiğini belirterek, bunların Sumerlerin Subiru ya da Saubaru olarak adlandırdıkları modern "Zibariler" olduğunu öne sürmüştür. Yazar, Zibarilerin halen de Sumer yazıtlarında belirtilen dört bin yıllık yerlerinde yani Erbil'in kuzeyinde yaşadıklarını söyleyerek, Subarların Gutilerin bir kolu olduklarını söylemiştir (Izady, 1992: 74).

Konu hakkında "Hurrians and Subarians" adında kapsamlı bir çalışma yapan I.J. Gelb ise farklı bir bakış açısıyla Hurrileri ve Subarları, aralarında keskin bir ayrım bulunan iki farklı etnik ve linguistik grup olarak değerlendirmiştir. Gelb Subarları, en eski tarihi dönemlerden itibaren sadece Babil'in kuzeyindeki geniş dağlık alanlarda değil, aynı zamanda Babil'de Sumerler ve Akadlar ile barış içerisinde yan yana yaşamış bir halk olarak tarif ederken; Hurrileri ise Mezopotamya sahnesine görece daha geç çıkmış ve M.Ö. II. binin ortalarında Yakın Doğu tarihinde önemli bir rol oynamış, çok daha genç bir halk olarak nitelemiştir. O ayrıca, iki etnik grubun sonraki tarihlerinin de birbirinden bağımsız süreçler halinde geliştiğini ileri sürerek, belki sadece II. binde, yani Hurrilerin daha önceden Subarlar tarafından

yerleşilmiş olan bölgeleri istila ettikleri dönemde, iki grup arasında bazı kültürel karışımların olmuş olabileceğini belirtmiştir (Gelb, 1944: III-IV).

I.2. Hurri/ce mi Subar/ca mı?

Tuşratta mektubunun keşfinin ardından, yukarıda da belirttiğimiz gibi (s. 4), bilim insanları bu mektubun dili için ilk olarak "Mitannice" terimini uygun bulmuş fakat daha sonra bu terimin, Hint-Avrupa dili olmayan bir dil için kullanılamayacağı sonucuna ulaşmışlardır. Mitannicenin elenmesi üzerine, söz konusu linguistik ve etnik grubu/grupları tanımlamak için Hurrice ve Subarca terimleri arasında bir üstünlük kurma yarışı başlamıştır (Speiser, 1948: 1).

Hurri/ce-Subar/ca probleminin en önemli boyutlarından birisi, bu iki yapının özdeş olup olmadığı konusudur. Gelb'e göre, mevcut malzemeden yola çıkarak Hurrileri karakterize etmek zor değildir, zira elimizde:

1. Boğazköy arşivinden elde edilmiş ve orada yaşayanların "Hurrice" olarak adlandırdıkları bir dilde yazılmış tabletler,
2. Amarna yazışmalarında, nerdeyse tamamı Boğazköy'deki Hurri tabletlerine eşdeğer bir dilde yazılmış Mitanni mektubu,
3. Öğeleri, Boğazköy'deki Hurri tabletleri ve Amarna'daki Mitanni mektuplarının diliyle yakın bir akrabalık ilişkisi içerisinde olan Nuzi'de bulunmuş binlerce şahıs ismi vardır. Nihayetinde bu üç sağlam kaynak grubu şüphesiz "Hurrice"dir (Gelb, 1944: 15).

Gelb'in Hurrice olarak saydığı bu malzemelere, 2009 yılında Ortaköy'de (Şapinuva) başlayan kazılarda ortaya çıkarılan ve büyük çoğunluğu Hurrice yazılmış

dört bine yakın Hitit tableti ve Kültepe'de bulunan Hurrice şahıs isimleri de eklenebilir.

Diğer taraftan, Subarların kim olduğu sorusuna henüz doğru bir cevap verilebilmiş değildir. Nitekim Subarlar ve Subartu ülkesi, çeşitli kaynaklarda sık sık geçmektedir. Gelb bazı kelimelerin Subartu'da Akad hece yazısına göre kullanıldığını ve bilim insanları tarafından kesinlikle yanlış yorumlanmış otuz civarında Subar şahıs ismi bulunduğunu belirtmiştir (Gelb, 1944: 15).

Hurri-Subar problemi hakkında yapılan değerlendirmeleri göz önünde bulunduracak olursak, bu konuda üç temel yaklaşım olduğunu söylememiz mümkündür, bunlar:

1) Subarların Hurrilerle aynı etnik ve linguistik grup olduklarını öne süren ve bu grup için Hurri/ce teriminden yana olan yaklaşım,

2) Söz konusu grup/gruplar için Subar/ca terimini uygun bulan yaklaşım,

3) Bu kavramların, iki ayrı etnik ve linguistik grubu ifade ettiğini iddia eden yaklaşım.

Hurri-Subar tartışması genel olarak, bu iki etnik grubun özdeş olup olmadığı sorusu etrafında yoğunlaşmıştır. Gelb, Subarları Hurrilerle özdeş kabul eden yaklaşımı savunanların, bu iddialarını genel olarak üç ana noktaya dayandırdıklarını belirtmiş ve bunları şu şekilde sınıflandırmıştır:

a) Akadca hece yazısında karşılaşılan SU, $SU.BİR_4^{(Kİ)}$ veya *ina Šú-ba-ri* işaretlerinin bazı Hurrice kelimelerle birlikte geçiyor olması,

b) Akadlar'ın Subartu dedikleri bölgenin, Hurriler tarafından istila edilen bölgeyle aynı olması,

c) III. Ur Döneminde, Subarlı oldukları söylenen şahıslar tarafından kullanılmış bazı isimlerin, linguistik ve gramatik özelliklerinden dolayı, Hurrice olduklarının varsayılması (Gelb, 1944: 15).

Hurri-Subar tartışmasının yukarıda sıraladığımız üç önemli boyutuyla ilgili, bilim insanları sırasıyla şu görüşleri belirtmişlerdir:

a) Akadca Hece Yazısında Bazı Hurrice Kelimelerle Birlikte Geçen SU, SU.BİR$_4^{(Kİ)}$ veya ina Šú-ba-ri İşaretleri

Subarların Hurilerden farklı ve müstakil bir etnik grup olduğunu iddia eden Gelb'in aktardığına göre, Delitzsch uzun zaman önce Akadca çivi yazısında, SU$^{(Kİ)}$ ya da SU.EDİN$^{(Kİ)}$ işaretleriyle yazılan bazı yabancı kelimeler gözlemlemiştir. Gelb, o zamandan beri SU.EDIN$^{(Kİ)'}$nin Sumercede Su.bir$_4^{(Kİ)}$ olarak okunduğunun kanıtlandığını ve bu durumun Akadcadaki Subartu kullanımına da uygun düştüğünü belirtmiştir. Gelb: "Sözü edilen kelimelerin çoğu, Akadcada *ina Šú-ba-ri* işaretiyle geçtiği için SU$^{(Kİ)}$, SU.BIR$_4^{(Kİ)}$ ve *ina Sú-ba-ri* işaretlerinin eşanlamlı olduğu açıktır ve hepsi Subartu'da kullanılan kelimelere işaret etmektedir" demiştir. O, Akadcada bazı Hurrice kelimelerle birlikte geçen SU, SU.BİR$_4^{(Kİ)}$ veya *ina Šú-ba-ri* işaretleriyle ilgili olarak ayrıca, bir kısmı kutsal isimlerden oluşan ve Subartu'da kullanılmış olan ortak kelimelerin, Akadca hece yazısına göre yazılmış olabileceğini belirtmiştir. Yazar devamında, bu kelimelerden bazılarının, *sa-ar-me* "orman", *ḫa-a-ra-li* "kapı", *na-ma-al-lu* "mezar", *pi-it-qu* "erkek çocuk", *za-al-ḫu* "altın", *a-a-ra-ḫi* "altın", *ḫa-ia-ni* "küçük", *e-ne* "tanrı" ve çeşitli bitki isimleri olduğunu vurgulayarak, aslında tüm bu isimlerden sadece *e-ne* "tanrı" ve *a-a-ra-ḫi* "altın"ın, Tušratta

mektubunun yardımıyla, Hurrice olduğunun kanıtlandığını söylemiştir. O'na göre, *na-ma-al-lu* "mezar", *pi-it-qu* "oğul" ve *za-al-ḫu* "altın" gibi kelimeler, bilinen hiçbir Hurrice metinde geçmemektedir ve uzun zaman önce gözlemlendiği üzere, bu kelimelerin ses yapısı Samice veya Akadca ile ilgili bazı lehçelere aittir. Örneğin; *namallu* açıkça, Akadca'daki aynı anlama gelen *maḫḫallu* ile benzeşir, *pitqu* bir Akad işareti olan *pe-te-e-qu* veya *ma-a-ru* "oğul" ile paraleldir ve *zal-ḫu'*nun Sumerce'deki *zalag* "parlayan, göz alıcı"yla ilişkili olması mümkündür. Gelb, Ungnad'ın bu isimlerden ilk ikisinin, *namallu* ve *pitqu*, Akadca'ya Subarca'dan geçmiş olabileceğine inandığını belirtmiştir. O'na göre, Akad işaretlerinde $SU^{(KI)}$ veya $SU.BIR_4^{(Kİ)}$ işaretleriyle yazılmış olan tüm bu kelimelerin gerçekten Hurrice olduğu ve hepsinin Hurrice olduğu tartışmasız metinlerde geçtiği kabul edilse bile bu, Hurri/ce ve Subar/ca terimlerinin eşit olduğuna kanıt olamaz. $SU^{(Kİ)}$ veya $SU.BIR_4^{(Kİ)}$ işaretleri etnik veya linguistik anlamda Subarca anlamına gelmez fakat *i-na Šú-ba-ri* gibi, Subartu'da veya "Subarların Ülkesinde" anlamına gelir. Hece işaretleri ve tartışmalı ifadeler içeren tanrı listelerinin hepsi, Geç Asur döneminde oluşturulduğu için sözü edilen kelimelerin, Subartu'da yaşayan ve Akad dilinde konuşan kimseler arasında, yaklaşık olarak aynı zamanlarda kullanıldığı açıktır ve bu dönemde Subartu'da, başka diller gibi, Hurrice de kullanılmıştır. Gelb sonuç olarak, Akadca hece yazısındaki belirli bazı Hurrice kelimelere eklenmiş olan $SU^{(Kİ)}$, $SU.BIR_4^{(Kİ)}$ ve *ina Šú-ba-ri* işaretlerinin, dilbilimsel açıdan bu kelimelerin Subarca olduklarına değil, sadece Subartu ülkesinde kullanıldıklarına işaret ettiğini belirtmiştir. O'na göre, Hurriler'in M.Ö. II. binden sonra veya diğer zamanlarda "Subarların Ülkesi"ne veya "Subartu" coğrafyasına dâhil edilen bazı bölgeleri işgal

etmelerinin, Hurrice ile Subarcanın özdeşliğiyle bir ilgisi yoktur çünkü Hurriler'in bu bölgelere daha sonra geldikleri açıktır (Gelb, 1944: 15-20).

Speiser, geçmişte müstakil bir "Subar" grubunun var olduğu yönündeki teorisinin Gelb'in bizzat kendisinin, Hurrice olduklarını kabul ettiği fakat Subarca unsurları gösteren tablosu tarafından zarar gördüğünü belirtmiştir. Yazar, Gelb'in bu tutarsızlığı açıklamak için Subartu'yu sadece coğrafi bir kavram olarak, Hurrice kelimeleri de Subarca başlığı altında, bir ülke olarak Subartu'da kullanılan formlar şeklinde açıkladığını (Gelb, 1944: 17) söylemiştir. Yazar, Gelb'in bu görüşlerine karşı çıkarak, "Şayet Subartu, coğrafi bir kavram olarak mantıklı bir şekilde izah edilebilseydi, bu iddia o zaman makul olabilirdi fakat bu söz konusu olmaktan uzaktır" demiştir. O'na göre; Gelb'in Babil bakış açısıyla Subartu'ya dâhil ettiği bölgeler, Elamlar, Gutiler, Kassitler ve Lullu(bu)lar tarafından zaten yerleşilmiş durumdaydı, dahası bu bölge bu güne kadarki ilgili tarihi yazıtlara göre, etnik ya da politik bir boşluk yaşamamıştır. O, Gelb'in bu bölgelerde, Subarların diğer etnik gruplarla belirli bazı alanları paylaştıkları yönündeki açıklamalarını ise talihsizlik olarak değerlendirmiştir (Speiser, 1948: 3-4).

Speiser çivi yazısı uzmanlarının, Mezopotamya'nın çeşitli yerlerinde ortaya çıkarılan kaynaklarda, Hurri ve Subar terimlerinden ilk olarak Subar terimiyle karşılaştıklarını, Hurri terimiyle ise bölgenin batı sınırı boyunca ilk önce Amarna'da, ardından Ras Şamra (Ugarit) metinlerini de içeren dokümanların bulunduğu Suriye ve Anadolu'da karşılaştıklarını belirtmiştir. Yazar devamında, doğudaki Subarlar ile batıdaki Hurriler arasındaki bağın ilk olarak Babil'de, ardından da Nuzi'de bulunan şahıs isimleri yoluyla kurulduğunu, ifade etmiştir. Speiser, baştan beri "Hurri" teriminden yana olduğunu açıklayarak (Speiser, 1948: 1-2), Gelb'in Subarları ayrı bir

etnik grup olarak tanımlamasını eleştirmiştir. O'na göre Gelb, Akad kayıtlarında geçen Hurri/ce unsurları, çivi yazılı kaynaklarda geçen, kendisinin Subar/ca olarak kabul ettiği unsurların bir parçası olarak değerlendirdiği için çelişki içerisindedir. Speiser devamında, "Güneyden ve kuzeyden toplanan kanıtlara göre, "Subartu" III. binyıldan önce Elam yakınlarında bulunan ve kuzeye doğru uzanan belirli bir alan için coğrafi bir anlama sahip bir kavram olarak ortaya çıkmış, Subar terimi ise III. binyılın sonuna kadar, sebebi henüz tespit edilemeyen bir şekilde, daha genel bir anlam kazanmaya başlamıştır. Bu terim, Mezopotamya'nın güneyinde "kuzey" ve "kuzeyliler" ve muhtemelen belirli bazı diller için, kuzeyinde ise, hem etnik hem de politik olarak Hurri ile eş değer anlamda kullanılmıştır" demiştir. O'na göre, "Subarlar" ifadesi, Asurlular tarafından önceki anlamından farklı olarak, etnik bir anlamda kullanılmıştır. Zira Asur İmparatorluğunun şekillendiği dönem olan XIV. yy. ve XIII. yy.'ın başlarında, I. Aššur-Uballit döneminden (M.Ö. 1353-1318) I. Salmanassar dönemine (M.Ö. 1263-1233) kadar, Subarlar Asur'un doğusuna yerleştirilirken; I. Tukulti-Ninurta'nın (M.Ö. 1223-1197) ilk dönemleriyle birlikte Subarların oturdukları yerler Asur'un batısında görülmektedir. Speiser'e göre, bu duruma yapılabilecek tek yorum şu olabilir, "Asur tarihi kaynaklarında "Subarlar" terimi, özel olarak "Hurriler"i belirtmek için kullanılmıştır" (Speiser, 1948: 10-11).

b) Akadlar'ın Subartu Dedikleri Bölgenin, Hurriler Tarafından İstila Edilen Bölgeyle Aynı Olması

Speiser, Asur krallarının Subar ülkeleri olarak kaydettiği coğrafi isimlerin, önemli miktarda Hurri unsurları içerdiğini belirtmiş "I. Tukulti-Ninurta (M.Ö. 1223-1197), "Yaygın Subar Ülkeleri"ni sayarken bunlara Katmuhi ülkesini de dâhil etmiştir. Yine I. Tiglat-Pileser'e ait (M.Ö. 1114-1076), Katmuhililerin *irrupi* dedikleri, Kali-Teşup'un oğlu Kili-Teşup'un esir alındığını belirten bir rapor vardır" demiştir. O'na göre, Asurluların etno-coğrafik bir isim olarak ifade ettikleri Subar (Katmuhi), Hurrice'de tipik bir sıfat eki olan *-ḫi/ḫe* ekine sahiptir ve babası gibi tipik bir Hurri adı taşıyan bir kral tarafından yönetilmektedir. Ayrıca, kralın yerel dildeki ismi olan *irrupi,* Hurrice'de kral anlamına gelen *erwi* sözcüğünden türemiştir (Speiser, 1948: 10-11).

Gelb Subartu'daki Hurrilerle ilgili olarak, "Tanrı listeleri ve işaretler gösteriyor ki bir dönemde Subartu'da Hurrice konuşulmuştur. Bu durum, Subartu'daki Hurrilerin varlığına işaret eder fakat bu durumdan hareketle Hurrice ile Subarca'nın özdeş olduğu sonucunu çıkarmak, İspanyolca ile Arapça'nın özdeş olduğunu söylemek gibi aldatıcı olacaktır çünkü yüzyıllarca her iki dil de İspanya'da aynı dönemlerde kullanılmıştır" demiştir. Yazara göre, hem Hurrilerin hem de Subarların ülkesi Yakın Doğu'da geniş alanlara yayılmıştır ve bu dönemlerde bir halkın, başka bir halk tarafından daha önce işgal edilmiş bir bölgeye göç etmiş olması oldukça mümkündür. Fakat bu halklara ait toprakların, yaklaşık olarak aynı dönemlerdeki sınırlarının belirlenmesi için sadece M.Ö. II. binin ortalarına ait yeterli kaynak materyal vardır. Gelb, Amarna tabletlerinin Subarların ülkesinden

bahsettiğini belirtmiş ve "Orta Mezopotamya'daki Mitannilerin Hurri Devleti, o zamanlar altın çağında olduğu için bu konuyu araştıran tüm bilim insanları tarafından, bu iki ülke birbiriyle özdeşleştirilmiştir" demiştir. O'na göre metinlerin kendisi, bu özdeşleştirmenin yapılabilmesi için hiçbir katkı sunmaz. Nitekim Subartu, Mitanni ile ve onun aracılığıyla da Hurri ile özdeş olsa bile, bu kesinlikle Amarna'dan gelen tabletlerle belirlenmiş olduğu için böyle bir çıkarımın, sadece Amarna Dönemi için geçerli olacağı açıktır. Gelb terimlerin, daha önce Subarların yerleşmiş olduğu bazı bölgelerin, Hurriler tarafından istila edildiği, M.Ö. II. binin bazı dönemleri için bu şekilde karışmış olmasının muhtemel olduğunu ve böylece Suriyeli kâtipleri, aşağı yukarı aynı bölge için, hem eski adı olan "Subartu"yu, hem de daha modern adı olan "Mitanni"yi kullanırken bulmanın sürpriz olmayacağını ifade etmiştir (Gelb, 1944: 17).

A. Goetze, Gelb'in "Hurrians and Subarans" adlı eseri hakkındaki görüşlerini belirtmek amacıyla yazdığı makalede, sorunun tarihi coğrafya boyutuyla ilgili olarak, "Hurriler, tüm dönemlerde Subartu ülkesiyle yakından ilişkili oldukları ve Geç Asur dönemine ait leksikal metinler Hurrice malzemelerde geçen kelimeleri, Subartu'da kullanılan kelimeler olarak aktardıkları için bu durum genellikle bilim insanlarının, "Hurri Ülkesi", "Subartu"; "Hurri" ve "Subar terimlerinin özdeş oldukları sonucuna ulaşmalarına yol açmıştır" demiştir. Yazar Subartu teriminin, ilk olarak III. Erken Hanedanlık döneminde, Adab'ın Lugal-Annemundu'su (yaklaşık olarak M.Ö. 2500) ve Lagaş'ın Eannatum'u (yaklaşık olarak M.Ö. 2460) zamanlarında ortaya çıktığını söylemiş ve eski kaynaklarda Subartu'nun, doğu ve batı arasında bir geçiş bölgesi olarak tasvir edildiğini belirtmiştir. Goetze, Akadlı Narâm-Sin'in (yaklaşık olarak M.Ö. 2350-2170) kitabelerinde Subartu coğrafyasının, Barahše'den (Akad ile Elam

arasında) Sedir Ormanı'na (Amanoslar) kadar uzanan bir alan olarak tasvir edildiğini belirtmiş ve "Subarların Ülkesi" ifadesinin 13. ve 14. yy.'lardan sonra ortadan kaybolarak "Nairi Ülkeleri"nin kapsamına dâhil olduğunu ve Nairi Ülkeleri'nden biri olan "Šubria Ülkesi" (Bitlis Su ve Batman Su arasındaki bölgede) adıyla varlığını devam ettirdiğini ifade etmiştir. Yazar, diğer terim olan "Hurri Ülkeleri" ifadesinin ise kesin olarak M.Ö. II. binde yani Subartu teriminin unutulmaya yüz tuttuğu dönemde ortaya çıktığını belirterek, "Hurriler" ifadesinin ilk olarak Akad (yaklaşık olarak M.Ö. 2350-2170) ve III. Ur Hanedanlıkları (yaklaşık olarak M.Ö. 2112-2002) zamanlarında kullanılmaya başlandığını vurgulamıştır. O, Hurrilerin söz konusu dönemlerde Marhaši (Barahše), Nawar (Bağdat'ın doğusundaki dağlarda bulununan ve daha sonra mat Nâmri olarak bilinen yer) ve Urbilum (modern Erbil) gibi bölgelerle bağlantılı olduklarını söylemiştir. Sonuç olarak Goetze, "Mevcut tarihi coğrafya kanıtları, Subartu ve Hurri Ülkeleri için karşılaştırıldığında, iki terim arasında oldukça yakın bir paralellik ortaya çıkmaktadır ve elle tutulur bir farklılığa işaret edecek bir terminoloji oluşturmak zor olacaktır" demiştir. Yazar, sorunun tarihi coğrafya açısından sınırlı miktardaki kanıtlar nedeniyle çözülemeyeceğini ve bu iki terimin akla uygun bir şekilde birbirinden ayrıştırılmasının mümkün olmadığını öne sürmüştür. O, bu durumda elimizde yalnızca dilbilimsel kanıtlar kalmaktadır diyerek, Gelb'in, III. Ur dönemine ait tabletlerde bulunan Subarca isimlerin, aynı metinlerde geçen Hurrice isimlerden farklı olduklarını kanıtladığını iddia etmiştir. Goetze devamında, Subarların Asur'un doğusunda ve kuzeyinde bulunan dağlık ülkelerin etnik yapılarının eski bir katmanını temsil ettiğini ve zamanla Hurrilerin onların yerine geçerek onlarla III. binin başlarında oldukça yakın bir ilişkiye girdiklerini ve

bunun sonucunda da iki halk arasındaki farklılıkların yok olma noktasına geldiğini öne sürmüştür (Goetze, 1946: 165-168).

C.L. Gibson, 1961'de yayınlanan ve Eski Ahit'te geçen bazı önemli etnik terimleri konu edinen çalışmasında, Hurri tarihiyle ilgili en erken tarih araştırmaları sonucunda, Hurrilerin az bilinen bir diğer antik halk olan Subarlarla özdeş olduklarına hükmedildiğini söylemiştir. Gibson, ister bu isimle olsun ister başka bir isim altında olsun, söz konusu bu halkın batıdaki Kenanlılar, Mezopotamya'daki Akadlar ve hatta Babil'deki Sumerlerden bile önce, Yakın Doğu'nun temel nüfusunu oluşturduğu yönündeki "Pan-Yafetik" ve "Pan-Subar" teorinin, 1944 yılında I.J. Gelb'in, iki halkın birbirinden oldukça farklı olduklarını kanıtladığı önemli çalışmasıyla gözden düştüğünü belirterek, Subarların Yakın Doğu'nun en eski ırklarından birisi olduğunu, bunun yanında Hurri istilasının etkisinin de Mezopotamya'da M.Ö. II. bine kadar sürdüğünü ifade etmiştir (Gibson, 1961: 227-228).

P. Steinkeller ise Subartu'nun oldukça eski bir coğrafi terim olduğunu ve yaklaşık olarak M.Ö. 2400'den itibaren yazılı belgelerde geçmeye başladığını belirtmiştir. Yazar, II. bine tarihlenen kaynaklara göre, bu dönem boyunca tüm Subartu coğrafyasının Hurrilerce meskûn hale geldiğini ve bundan dolayı Subartu teriminin Hurrilerle ilişkili bir duruma ve sonuçta da bu halkı ve bu halkın ülkesini belirtmek için fiili bir tanımlama haline geldiğini ifade etmiştir. Steinkeller, III. binde biri dar diğeri geniş anlamda olmak üzere, iki farklı Subartu coğrafyasının varlığına dikkat çekerek (Steinkeller, 1998: 76-77), bu iki coğrafyanın etnik yapılarıyla ilgili olarak, "Çekirdek Subartu'nun Pre-Sargonik dönemdeki etnik bileşimini değerlendirmemize olanak sağlayacak doğrudan kanıtlardan yoksunuz. Şayet sonraki

döneme, yani Sargonik döneme tarihlenen onomastik verilerden yola çıkarak tahminde bulunacak olursak, bu bölgenin nüfusunun bir bölümünün, Elamlılardan veya en azından Elamla ilişkili olması muhtemel, büyük ölçüde tanımlanamayan bazı etnik karışımlardan; ağırlıklı olan bölümünün ise Semitik unsurlardan oluştuğunu söyleyebiliriz. Habur bölgesine, yani Sargonik dönemden itibaren "Büyük Subartu"yu temsil eden bölgeye bakacak olursak ki bu bölgenin genel etnik yapısı hakkında "Ebla Krali Arşivleri" önemli bilgiler sunmaktadır, buranın nüfusunun da yine ağırlıklı olarak Sami unsurlardan oluştuğunu söyleyebiliriz" demiştir. Yazara göre, M.Ö. yaklaşık olarak 2400'lerde her iki Subartu'nun da ağırlıklı olarak Semitik nüfustan oluştuğu ve yine her iki bölgede de "Hurri" varlığının bulunmadığı görülmektedir. Steinkeller, Sargonik hanedanın en büyük hükümdarı olan Naram-Sin döneminde (M.Ö. yaklaşık olarak 2200), Hurrilerin ilk defa Mezopotamya tarih sahnesinde görülmeye başlandığını, Habur bölgesi, Çekirdek Subartu ve Babil'de bulunan bu döneme ait metinlerde, Hurri şahıs isimlerine ilk defa rastlandığını ve ilk Hurrili kral ve liderlerin de yine bu dönemde ortaya çıkmaya başladıklarını belirtmiştir. Yazar, Hurrilerin Subartu coğrafyasıyla ilk temasları hakkında ise, "Naram-Sin bir yıllığında, bize Azuhinum denilen bir yerde Subartu'ya karşı kazandığı zaferden ve Tahiş-Atal denilen bir şahsı esir almasından bahseder. Tahiş-Atal'ın Hurrice bir isim olduğu açıktır. Bu isim Naram-Sin ile aynı yerde geçtiğine göre, adı geçen kişi önemli bir şahıs olmalıdır ve muhtemelen Azuhinum bölgesinin yöneticisidir" demiştir (Steinkeller, 1998: 88-91).

Steinkeller'e göre, sonuç olarak M.Ö. 2400'lerde ve Naram-Sin'den en az bir kuşak önce, Hurrice konuşan insanlar Kuzey Mezopotamya'ya doğru yoğun bir göç hareketi başlatmış ve Naram-Sin dönemiyle birlikte (M.Ö. 2200), batıda

Anadolu'dan, doğuda Zağroslara kadar olan bölgenin tamamında ilk Hurrili topluluklar ve ardından ilk Hurri proto-devletler ortaya çıkmıştır. M.Ö. 2000'le birlikte ise, kuzey Mezopotamya tamamıyla Hurrileşerek, Hurrili kralların yönetimi altına girmiştir (Steinkeller, 1998: 96-97).

c) III. Ur Döneminde, Subarlı Oldukları Söylenen Şahıslar Tarafından Kullanılmış Bazı İsimlerin, Linguistik ve Gramatik Özelliklerinden Dolayı Hurrice Olduklarının Varsayılması

Subarların Hurrilerle özdeş oldukları iddiasına destek veren bir başka nokta, III. Ur ve I. Babil hanedanlıkları dönemlerine ait Subarca isimlerin, Ungnad tarafından çalışılarak listelenmesi sonucunda gündeme gelmiştir (Gelb, 1944: 18). III. Ur dönemi dokümanlarındaki $SU^{(Kİ)}$ ya da $SU.A^{(Kİ)}$ işaretleriyle birlikte geçen isimlerle ilgili olarak Ungnad, "Geç Asur dönemi hece yazısında $SU.BIR_4^{(Kİ)}$ yerine $SU^{(Kİ)}$ işareti kullanıldığı için III. Ur dönemi tabletlerinde geçen kişiler de Subarlar olarak düşünülmelidir" demiştir. Yazar, bu isimlerin linguistik olarak Subarcayla (Hurriceyi kastederek) ilgili olması gerektiğine inanmış, $SU.A^{(Kİ)}$ formu hakkında ise herhangi bir açıklama yapmamıştır (Ungnad, 1936: 105, 137).

Gelb, Ungnad'ın bu açıklamalarına karşı çıkarak, kendi araştırmalarının $SU^{(Kİ)}$ ya da $SU.A^{(Kİ)}$ işaretleriyle birlikte yazılan şahıs isimlerinin aslında Hurrice değil Subarca olduklarını, ortaya koyduğunu belirtmiştir. Yazar devamında, "Ungnad tarafından listelenen ve $SU^{(Kİ)}$ veya $SU.A^{(Kİ)}$ işaretleriyle birlikte yazılan isimlerin içinde birkaç *Du-li-a, Ku-zu-zu, Še-bi ve Ma-da-ti-na*'nın olması, güya onların Hurrice karaktere sahip olduklarını kanıtlamıştır fakat bu dört ismin yüzeysel bir

analizi bile böyle bir değerlendirmenin nasıl aldatıcı olduğunu göstermeye yetecektir" demiştir. Yazara göre, ilk olarak Tulija ismine bakacak olursak, Ungnad'ın da belirttiği gibi, bu isim aslında Nuzi'de geçmez fakat bu ismin belki sadece O'nun Hurrice bir isim olarak verdiği Tul(i)-Tešup ile benzer bir tarafı olabilir. Diğer taraftan, içinde kesinlikle Hurrice bir unsur olan *apu'*nun bulunduğu bir Nuzi şahıs ismi olan Tulip-apu ismiyle, ikna edici bir şekilde kanıtlanmış olan Hurrice bir *tul* kökü vardır. Bununla birlikte her hangi biri, kısa isimlerdeki seslerde görülen bir benzerliğin, tesadüfî olabileceğini iddia edebilir. Son olarak, şayet diğer SU(.A^{KI}) işaretiyle birlikte yazılan bazı isimlerin Hurrice oldukları kanıtlanabilinirse, *Du-li-a* gibi bir ismin de Hurrice olduğu güvenle söylenebilir" demiştir (Gelb, 1944: 18).

Buna karşın Speiser Nuzi metinlerinde geçen Dulia'nın, başka birkaç yerde *Tulia* formunda karşımıza çıktığını belirterek, bu ismin kesinlikle Hurrice olduğunu öne sürmüştür (Speiser, 1948: 5).

Gelb, Ungnad tarafından incelenen diğer üç ismin Hurrice kökenli olmasıyla ilgili olarak, "SU(.$A^{Kİ}$) işaretiyle birlikte yazılan bir isim olan *Ku-zu-zu*'nun, Nuzi isimleri olan *Ku-uz-zu* ve *Ku-uz-za-ri/zi'*ye benzemesi, onu Hurrice yapmaz. *Še-bi*, bir Nuzi ismi olan *Še-bi-a* ile bağlantılı olamaz, *Ma-da-ti-na* ise tüm olasılıklarıyla Akadca'dır (Hurrice değildir). *Ma-da-ti-na* ile Nuzi metinlerinde geçtiği tespit edilmiş Hurrice isimlerden *Ma-at-Te-šup* ve *Ma-ti-ia*'nın önemsiz ses benzerlikleri dışında hiçbir ortak yanı yoktur" demiştir. Yazar diğer iki isimle ilgili olarak ise, bunlardan birinin *Su.bir*$_4^{ki}$'in ensisi'nin ismi olan "*Zigulae*" olduğunu, bununla birlikte bu ismin aslında Ungnad'ın okuduğu gibi *Zi-gu-la-e* değil *Zi-gu-um-me* olduğunu belirtmiş ve bu düzeltmeyle birlikte Ungnad'ın iddialarının çoğunun

temelini yitirdiğini söylemiştir (Gelb, 1944: 19). Speiser ise, bu ismin Nuzi'deki benzerinin *Zi-ku-um-mi* olduğunu belirterek, bu formun sadece Nuzi'de sık sık karşımıza çıkan ilk unsurunun değil, aynı zamanda bu kişinin oğlunun taşıdığı ismin de (*Ḫišmi-Tilla*) tartışmasız olarak Hurrice olduğunu ileri sürmüştür (Speiser, 1948: 5). Gelb Ungnad'ın Hurrice olduğunu iddia ettiği bir diğer isimle ilgili olarak, "Bu isim "Subartu'lu bir kadının taşıdığı *Um-mi-*^{d}*Ḫe-bi-it*'tir ve Akadca bir isimdir, daha doğrusu Akadca bir unsurun ne Akadca ne de kesinlikle Hurrice olan bir tanrı ismiyle takibinden oluşmuş karma bir isimdir" açıklamasını yapmıştır (Gelb, 1944: 19).

Gelb, özellikle III. Ur ve Eski Babil dönemlerine ait metinlerde SU$^{(Kİ)}$ veya SU.A^{Kİ} işaretleriyle birlikte geçen ve yukarıda birkaçına değindiğimiz, bilinen hiçbir dille bağlantılı olmadıklarını ve şimdiye kadar bilinmeyen bir etnik grup olan Subarlara ait olduklarını iddia ettiği, Subarca şahıs isimlerinden (29 adet)[4] yola çıkarak, Subarların ayrı bir etnik grup olduklarını iddia etmiştir. Yazara göre, Hurrilerin Subarlardan farklı olduklarına dair en iyi kanıtı, III. Ur Dönemi'ne ait şahıs isimleri üzerine yapılmış, karşılaştırmalı isim çalışması sunmaktadır. Yazar, Akap-šen, Arip-atal, Ḫupitam, Kirip-ulme, Taḫiš-šen, Tešup-šelaḫ, Unap-tan ve köken olarak bu isimlerden farklı olduklarını iddia ettiği, Addabuni, Barbaragi, Bulbat, Ḫušanak, Zubuš, Zurzura gibi isimleri değerlendirerek, birinci gruptaki isimlerin geçtiği metinlerde hiçbir etnik nitelemenin olmadığını fakat Hurrice ile ilgili yüzeysel bir bilgiye sahip herhangi birinin bile, bu isimlerin Hurrice olduklarını fark edebileceğini belirtmiş, ikinci gruptaki isimlerin ise metinlerde SU$^{(Kİ)}$ veya SU.A^{Kİ} işaretiyle birlikte görüldüğünü ve bu isimleri taşıyan kişilere "Subarlar"

[4] İsimlerin tamamı ve detaylı açıklamaları için, I.J. Gelb, Hurrians and Subarians, Appendix II, s. 100-108.

denildiğini ifade etmiştir. O'na göre, Hurrice onomatolojisiyle tanışmış herhangi biri, bu iki isim grubu arasındaki temel yapısal farklılıkları kolayca görebilir. Birinci gruptaki isimlerin tamamı, Hurrice isimlerin genel bir özelliği olarak iki unsurdan oluşurken; ikinci gruptaki isimler bölünemez gibi görünmektedir. İkinci grupta tek dikkate değer yapısal özellik, Zurzura ve belki Barbaragi'de görülen ikilemedir. Fakat bu oluşum biçimi, bilindiği kadarıyla, Hurrice şahıs isimlerinde görülmemektedir. Sonuç olarak, *ak, ar, šen, un*, vb. birinci grupta görülen kökler, kolaylıkla Hurrice olarak tanımlanabilirken, ikinci gruptaki isimlerin Nuzi'den veya başka herhangi bir yerden bilinen Hurrice kökler üzerine temellenmediği aşikârdır (Gelb, 1944: 20)

Speiser, Subarların ayrı ve farklı bir etnik birim olarak tesisinin mümkün olmadığını ve Gelb'in Subarca olduklarını iddia ettiği isimlerin tamamının önceden bilinen (Akadca, Elamca, Lullu(bu)ca vb.) dillerle bağlantılı olduklarını öne sürmüştür.[5] Speiser bu isimlerin, "Subar" teriminin bahsi geçen dönemde (III. Ur) sadece Sami ve Hurrili unsurları değil, aynı zamanda Elamları ve onlarla komşu olan diğer bazı halkları da kapsadığına dair toplu bir kanıt oluşturduğunu söylemiştir. Yazar devamında, Subar teriminin bu dönemden (III. Ur) itibaren dilbilimsel farklılığının sona erdiğini ve coğrafi olarak giderek belirsiz hale geldiğini öne sürerek, Hurri teriminin zamanla, gittikçe genişleyen bu "Subar" terimine dâhil olduğunu yazmış (Speiser, 1948: 6) ve daha ileri bir adım olarak, Subar-Lullu(bu) eşitliğinin mümkün olabileceğini iddia etmiştir.[6]

Gelb'in Subarca olduklarını iddia ettiği isimlerle ilgili olarak J.J. Finkelstein, "Söz konusu 29 şahıs isminden sadece beş tanesine açıkça *Šubarû* denilmiş, dahası

[5] Speiser'in, Gelb'in Subarca olduklarını iddia ettiği 29 şahıs ismiyle ilgili yaptığı eleştirel analiz için, Speiser 1948: 4-6.
[6] Lullu(bu)-Subar özdeşliği hakkında detaylı bilgi için, Speiser 1948: 8., Finkelstein 1955: 5-6.

bu beş isimden hiç birisi etnik çağrışım yapacak bir ipucu sunmamaktadır" demiştir. O ayrıca, Yale Babil Koleksiyonu'nda bulunan ve Eski Babil dönemine ait köle satışlarıyla ilgili kontratlarda geçen Subar şahıs isimlerinin[7] de aynı şekilde "Subar" teriminin etnik bir homojenliği belirtmediği görüşünü desteklediğini söylemiştir. Yazar, Hurriler'in Subar bileşiminde ayrı bir unsuru temsil ettiklerini belirterek, Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya bölgelerinin büyük bir bölümünün, Babil terminolojisinde Subartu olarak ifade edildiğini ve söz konusu bölgedeki Sami olmayan unsurların, yani Hurri, Lullu(bu) veya başkalarının, o bölgede muhtemelen "kuzeyli" ya da "dağlı" olarak anlaşılan "Subar" terimiyle adlandırılmış olabileceklerini iddia etmiştir. Finkelstein'a göre, özel bir Subar etnik grubu bulmaya çalışmak sonuçsuz kalacaktır zira bu terim temelde geniş coğrafi bir tanımlamadır. Söz konusu terimin bileşimindeki unsurlardan şimdiye kadar Hurri, Lullu(bu) ve belki Elamları belirlemek mümkün olmuş ve daha ileri düzeydeki araştırmalar diğer unsurları da ortaya çıkaracaktır (Finkelstein, 1955: 1, 5-7).

Benzer bir açıklama, Archi tarafından yapılmış ve yazar, "Subar'ın (Subir/Subartu) Lullu(bu)'nun kuzeyinde, Dicle'nin doğusunda yaşayan yabancı insanlar için kullanılan genel bir terim olduğu açıktır" demiştir. Ona göre bu terim, II. binde Hurrileri adlandırmak ve Hurriceye vaya Hurricenin bazı lehçelerine ait gibi görünen bazı eşyaları ve metinleri belirtmek daha sonraları ise Asurluları ve dilleri muhtemelen Aramice olan grupları tasvir etmek için kullanılmıştır. Subar adının aynı zamanda Hurrilerin bölgedeki seleflerini veya Sami olmayan rakiplerini ifade etmek için kullanılmış olması da muhtemeldir. Bunun yanında Subar bölgesindeki

[7] Bahsi geçen şahıs isimleri için, Finkelstein 1955: 3-4.

(özellikle Nuzi kenti yakınlarındaki) onomastik araştırmalar sonucunda, ne Samice ne de Hurrice olan bir grup isim ortaya çıkarılmıştır (Archi, 1998: 3-4).

Konuyla ilgili olarak Brill's New Pauly'de ise şu bilgiler bulunmaktadır: Subarca, M.Ö. II. binden önce Sumer ve Akad'da konuşulduğu kanıtlanmış olan bir dildir. Sumercede eme.su.bir$_4^{ki}$; Akadcada *šuberû(m)* olarak geçmektedir. Bu ifadeler:

1. Hurrice olması muhtemel olan fakat hangi dilde yazıldığı tam olarak tespit edilememiş bir büyü metninin ek bölümünde,

2. Yazma becerilerini geliştirmek için oluşturulmuş bir kaynakta, öğretim amaçlı yazılmış bir metinde Sumercenin yanında,

3. Dil öğretimi amacıyla yazılmış bir kaynakta, bir mektubun içeriğinde Akadca ve Amurruca ile birlikte,

4. Dilllerin listelendiği sözlüksel bir metinde Sumerce, Akadca, Amurruca, Sutuca(?), Elamca ve Gutice'nin yanında zikredilmiştir. Özellikle dillerin listelendiği 4. maddede Hurricenin geçmiyor olması bu iki dilin özdeş olduğu yorumunu akla getirmektedir" yorumu yapılmış (Brill's New Pauly 13, 2008: 900) ve böylece Hurri-Subar özdeşliğinden yana bir tavır sergilenmiştir.

Gelb, Subarların Hurrilerden farklı ve müstakil bir etnik grup olduğu yönündeki iddiasını güçlendirmek amacıyla, bir Ras Şamra metninde *Qṭš* (Kadeshite), *Ddmį* (Didymean?), *Ḫrį* (Hurrian), *Ḫtį* (Hittite), *Alšį* (Alasian) ve üç defa da *Ṡbr* (Subarlar)'nın geçtiğini belirterek, Hurriler ve Subarların aynı metinde ayrı ayrı geçmelerini yine bu iki etnik grubun birbirinden farklı olmalarıyla açıklamıştır (Gelb, 1944: 21). Speiser, 1941'de yazdığı "Introduction to Hurrain" adlı eserinde, Ras Şamra'da bulunan metinlerde geçen "Šubria"nın bir etnisiteyi temsil

ettiği iddiasının henüz kanıtlanmadığını yazmıştır. Yazar metinlerde śbr'nin, ẖry "Hurri", ẖty "Hitit ve alśy "Alaşiya"dan (Kipria/modern Kıbrıs) sonra geçtiğini söylemiş ve baştaki ıslıklı sesin š değil Samice'deki ṯ ile eşleştirilen Hurrice bir ses olduğunu ve bu sesin hecesel yazıda s olarak değil daima š olarak ifade edildiğini belirterek bu bakış açısını kabul etmemiştir (Speiser, 1941: 3).

Gelb'in diğer bir argümanı, Dicle ve Fırat nehirlerinin Hurrice'de, Subartu'da kullanılan isimlerinden farklı isimlerle adlandırılması olmuştur. Yazarın açıklamasına göre, "Dicle, Subartu veya ḫamutbal'da *Aranzû* veya *Aransuh*; Hurrice'de ise *Araššiḫ* veya *Aranziḫ* olarak isimlendirilir, Dicle'nin Hurrice ve Subarca'daki isimleri arasındaki fark küçük ve önemsizken; bu dillerde Fırat'a karşılık gelen isimler arasındaki fonetik varyasyonlar, henüz kesin olmamakla birlikte, bu isimlerin iki farklı ve birbirinden bağımsız kaynaktan olduklarını öne sürmek için oldukça yeterlidir. Gelb, Fırat'ın Subarca'daki isminin *Uruttu,* Hurrice'deki isminin ise *Puranti* olarak tespit edildiğini belirtmiştir (Gelb, 1944: 21-22).

Gelb'in son argümanı, Hurriler'in varlığının henüz tespit edilemediği bir dönem olan, Pre-Sargonik döneme ait Fara metinlerinde ve bütün dönemlerde Hurri etkisinden bağımsız bir bölge gibi görünen Elam metinlerinde bulunan, Subar unsurları olmuştur (Gelb, 1944: 22).

Bu noktada Speiser, Gelb'in eserinde[8] ele aldığı ve Subarca olarak nitelendirdiği tarihsel malzemeyle ilgili olarak, "İki grup arasındaki tüm ortak bağlar tartışılarak bir sonuca varılırsa, geriye bilinen Hurri unsurlarıyla özdeşleştirilemeyen bir miktar "Subar" unsuru kalacaktır. Bu malzemenin küçük bir kısmı Semitiktir

[8] Gelb, 1944.

fakat önemli bir kısmı ne Semitik ne de Hurricedir ve daha fazla incelenmeyi gerektirir" diyerek, "Subar"ın farklı bir etnik grup olabileceği yönünde açık kapı bırakmıştır (Speiser, 1944: 4).

Bilim insanlarının yukarıda ele aldığımız değerlendirmeleri ışığında, "Subar" teriminin III. Ur dönemine kadar belirli bir etnik grubu tarif etmek için kullanılmış olabileceğini, daha sonraki süreçte ise bu niteliğini yitirip Sami olmayan ya da Babil'e göre daha kuzeyde yaşayan unsurları belirtmek için kullanılan genel bir terime dönüştüğünü söylemek mümkündür. Nitekim Gelb'in Subarca olarak kabul ettiği ve Subarların müstakil bir etnik grup oldukları tezinin en güçlü dayanağı olan I. Babil ve III. Ur hanedanlıkları dönemlerine ait 29 şahıs ismi, konuyla ilgili araştırma yapan diğer bazı bilim insanları tarafından analiz edilmiş ve sonuçta bu isimlerin Akadca, Hurrice veya bölgedeki diğer dillerden birisiyle (Elamca, Lullu(bu)ca, Gutice vb.) bağlantılı oldukları öne sürülmüştür. Bunun yanında tezimizin II. bölümünde kronolojik olarak ele aldığımız tarihsel metinlerde, "Subartu"ya ve "Subarlar"a işaret eden birçok ifadenin varlığı görülmektedir. Söz konusu metinlerde geçen Subar ifadesinin, özellikle III. binin sonlarına doğru müstakil bir etnik gruba işaret etmediği ve içinde Hurrilerin de bulunduğu Sami olmayan unsurları belirtmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Zira bu terim III. binin sonlarına, yani Hurrilerin henüz Mezopotamya tarih sahnesinde görülmedikleri bir döneme kadar, belirli bir bölgede yaşayan ve Sami olmayan insanları ki bunların tek bir etnik grup mu oldukları yoksa birçok farklı etnik unsurdan mı oluştukları net değildir, tanımlamak için kullanılmış, Hurrilerin Mezopotamya coğrafyasına yayılmaya başladıkları III. binin sonlarından itibaren ise, Sami olmadıkları bilinen Hurrileri de kapsar hale gelmiştir. Bu durumdan da anlaşılmaktadır ki Subar terimi sonraki dönemlerde

Samilerin, Sami olmayanları belirtmek için kullandıkları genel bir terim haline dönüşmüş olmalıdır. Terimlerin bu şekildeki kullanımlarına, Yunanların yabancı dilde konuşanlar için "Barbar"[9] veya Arapların Arap olmayanlar, özellikle de İranlılar için "Acem"[10] demeleri örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca Subartu coğrafyası Babil'in kuzeyinde ve dağlık bir bölgede olduğu için bu kavramın Babillilerce "kuzeyli" ya da "dağlı" anlamında kullanılmış olması da muhtemeldir.

Bu coğrafyada yaşayanların kendilerini ve yaşadıkları yeri nasıl adlandırdıkları bilinmemektedir. Subar ismi, muhtemelen, coğrafi bir isim olan "Subartu"dan türetilmiş ve bu coğrafyada yaşayanları ifade eden genel bir terime dönüşmüştür. Subartu teriminin, zamanla bu coğrafyda yaşayan halk gruplarının, göç, sürgün vb. nedenlerle başka bölgelere yerleşmeleri sonucunda kapsadığı alanların artmasına paralel olarak, Subar teriminin de kapsama alanı genişlemiş olmalıdır. Bunun neticesinde, önceleri belirli bir coğrafyada yaşayan ve Semitik olmayan veya Babilllilere göre kuzeyde yaşayan insanları belirtmek için kullanılan bu terim, bölgeye Hurriler gibi sonradan gelenleri ve zamanla bölgenin sınırlarına yeni dâhil olanları da içine alacak şekilde, daha geniş bir anlam edinmiş olmalıdır.

[9] Brill's New Pauly, Cilt 2, s., 499 vd.
[10] İslam Ansiklopedisi, Cilt I, s., 321.

II. BÖLÜM

ÇİVİ YAZILI KAYNAKLARDA SUBARTU VE SUBARLAR

TERMİNOLOJİ

Çivi yazılı kaynaklarda "Subar" ve "Subartu" terimleri, çeşitli biçimlerde ifade edilmiştir. "Subar" terimi, terimin erken dönem formları olan *Šubariu(m)* ve *Subariu(m)*'a kadar geriye giden Akadca'daki *Šubarû* ve *Subarû* yerel formları üzerine temellendirilmiştir. Subarlar tarafından yerleşilen ülke ise *Šubartu(m)* veya *Subartu(m)* olarak isimlendirilmiştir. Ülke adı olan *S/Šubartum* ile onun yerel formu olan *S/Šubarium* arasında, *Martu/Marium* veya *Elamtum/Elamium*'da olduğu gibi, benzer bir ilişki vardır (Gelb, 1944: 23).

Tarihsel süreçte Subartu coğrafyasını ve Subarları ifade etmek için hem logografik hem de hece şeklinde, farklı yazılış biçimleri olduğu görülmektedir. Bunlar:

1) Logografik Yazım Biçimleri: Tarihi metinlerde Subartu'yu ifade etmek için genel olarak, ŠUBUR, SU, SU(.A), SU.BAPPIR, SU.$BIR_4^{Kİ}$, (Gelb 1944: 23); SU.EDEN, SUBAR, *ḫubur*, [*m*]*ir, nuḫa*DU ve A.ḪA^{Kİ} (veya ḪA.A^{Kİ}) işaretlerinin kullanıldığı görülmektedir. Sumercede Subir, Akadcada Subartu denilen bölge adının, bu bölgede yaşayan halk tarafından nasıl telaffuz edildiğine dair elimizde yeterli veri bulunmamaktadır (Ungnad, 1936: 24-29).

Subartu'nun en eski logogramı, Eannatum (M.Ö. yaklaşık olarak 2460) yazıtlarından bilinen ve Eski Akad dönemine kadar, o dönem dâhil, kullanılmış olan, ŠUBUR işaretidir (Gelb, 1944: 23).

2) Hecesel Yazım Biçimleri: Bilinen en eski Akadca yerel form, Sargonik döneme ait tabletlerde bulunan *Šubariḫum* formudur. *Šubariḫum*'dan kısaltılmış yerel form *Šubarûm* ve ülke adı *Šubartum*, müteakip Eski Babil dönemine ait tabletlerde, birkaç yerde geçmektedir. Bu dönemde birçok şahıs, *Šu-ba-ri-im*, *Šu-ba-ri-am, Šu-ba-ri-tum, Šu-ba-ru-úr* veya *Šu-ba-ri-i* olarak tarif edilmiştir. *Šu-ba-ri* formu, aynı döneme ait Susa tabletlerinde de geçmektedir. Mari dönemine ait bir mektupta *ma-a-at*^{KI} *Šu-bar-tim* ve aynı döneme ait bir yıl adında *ma-at Šu-bar-tim* yazım şekilleri bulunmaktadır. Mari'de bulunan bir karaciğer falı metninde, İsin Hanedanı'nın ilk kralı İšbī-İrra'nın (M.Ö. 2017-1985) baş düşmanları olarak, *Šu-ba-ri-úr*, (Subarlar) zikredilir. Orta ve Geç Asur dönemlerinde Asurlular, sürekli olarak *mât* (ya da *um-ma-an*) *Šu-ba-ri-i* ve *mât Šu-bar-te* yazım biçimlerini kullanmışlardır (Gelb, 1944: 28). Örneğin; Asur yakınlarındaki Kar-Tukulti-Ninurta kentinde bulunan bir ayin metninde, Subar ülkesinin tanrılarından bahsedilirken, bu ülke için *mât šu-ba-ri* ifadesi kullanılmıştır (Ungnad, 1936: 29). Bununla birlikte Kassit döneminde Babil'de, *Su-bar*-[*ti*], *Su-ba-ru-úr* ve *Su-ba-ri-i* yazım biçimleri görülmekte ayrıca Amarna Mektupları'nda *mât Su-ba-ri* ve Boğazköy tabletlerinde *Šu-ba-ri-i* ve *Zu-pa-ri-i*[11] yazım biçimleri geçmektedir (Gelb, 1944: 28-29).

Eski Akad ve Eski Babil dönemlerinde görülen baştaki ıslıklı sesin tek telaffuz şekli *š* iken, daha sonraki dönemlerde söz konusu ses farklı biçimlerde yazılmaya başlanmıştır. Asurlular *š* yazılışına bağlı kalırken, Kassit döneminde

[11] Speiser 1948: 11.

Babilliler, Subarlar isminin başlangıç sesini *s* ile ifade etmişlerdir. Bu yeni yazım biçimlerinin ortaya çıkış nedeni, tespit edilememiştir (Gelb, 1944: 30). Ungnad bu durumu, başlangıç sesinin Asur'da *š*, Babil'de ise *s* olduğunu öne sürerek açıklamış (Ungnad, 1936: 24), Gelb, en azından Eski Babillilerin yazıda *š*'yi kullandıklarının bilindiğini belirterek, bu açıklamaya karşı çıkmıştır. Yazar, "*Š* ile başlayan form, *S* ile başlayan formdan daha eski ve daha uygun kabul edildiği için Subar yerine Šubar ya da Şubar denmesi daha doğru olacaktır fakat buna benzer birçok kelimenin günümüzde *S* ile yazılıyor olması (Sumer, Samarit, Sabat vb.), orijinal halleri *Š* ile olsa bile, bizim Subar olarak yazmamıza gerekçe olarak gösterebilir" demiştir (Gelb, 1944: 30).

Ungnad, metinlerde *Subartu* olarak geçen ülkenin isminden dişillik eki kaldırıldığında, geriye *Subaru* isminin kaldığını, bu ismin de günümüzde yaygın olarak "Subar" şeklinde kullanıldığını ifade etmiştir (Ungnad, 1936: 29).

II.1. Subarlara Dair İlk İzler

Gelb, Subarlarla ilişkilendirilebilecek en erken izlerin, tufan öncesi ilk Sumer hanedanlığı zamanına kadar geriye gittiğini ve Eridu'da veya farklı bir metne göre ḪA.A^{Kİ} (veya A.ḪA^{Kİ})'da[12] oturduğu söylenen bir hanedanlıkla bağlantılı olduğunu ifade etmiştir. O'na göre metinlerde genellikle Eridu ile birlikte anılan kentin ismi, Akadca çevirilerde *Šu-ba-ri* ve benzeri şekillerde verildiği için ilk Sumer hanedanlığına ait ḪA.A^{Kİ}/*Šu-ba-ri* kentine, Subarların buraya yerleşmesinden sonra isim verilmiş olması muhtemeldir. Benzer şekilde, Asur yazınından sık sık alıntı

[12] Ungnad'a göre ḪA.A ve A.ḪA'nın yazıda sürekli yer değiştirmesi, Ḫ'nin başta okunuşunun zor olmasından kaynaklanmıştır (Ungnad,1936: 30).

yapan iki dilli bir büyü metninde, Sumerce kısımdaki *Eridu*^{Kİ} ve A.ĦA^{Kİ}, Akadca kısımdaki *Šu-ba-ri* ve *Eridu'*ya karşılık gelmektedir (Gelb, 1944: 31, 95).

Kentin konumuyla ilgili olarak Ungnad, "A.ĦA^{Kİ}, Sumer ve Babil şiirlerinde Eridu'yla birlikte, III. Ur Hanedanlığından kalan ticari belgelerde ise istisnazsız olarak Eridu'dan önce geçmektedir. A.ĦA^{Kİ} (*šubar*), Subartu'ya lokalize edilemez, bu kent daha çok İran Körfezi'nde bulunan Eridu yakınlarındaki bir Güney Babil şehridir ve denizden oldukça uzak bir konumda bulunan modern Abu-Šaḫrain kentine lokalize edilmektedir. Bu durumda *šubar* Eridu'ya yakın bir yerde olmak durumundadır." demiştir (Ungnad, 1936: 29).

Gelb, Subarların ilk izlerine rastladığımız kaynaklar içerisinde, Fara tabletlerinin önemli bir yer tuttuğunu vurgulamış ve okunabilen en erken Sumerce dokümanların, Güney Babil'deki Fara'da bulunan bu tabletler olduğunu belirtmiştir. O'na göre bu tabletlerde, Fara'daki Subar varlığının kanıtları çeşitli niteliktedir ve bu kanıtlar dikkatle ele alınmalıdır. Zira tabletlerde, o bölgede oldukça yaygın bir şahıs ismi olan "Šubur" geçmektedir. Aynı logogramla (ŠUBUR) yazılan bu isim, Narâm-Sin'in bir kitabesinin Geç Ur Dönemi'ne ait bir kopyasında, ülke adı olan "Šubartum"da kullanılmış ve büyük olasılıkla "Subar" ya da "Subartu" anlamına gelmektedir. Bu isim sonraki zamanlarda, tıpkı İngilizcedeki Ireland (İrlanda), France, French (Fransız); Almancadaki Bayer (Bavyeralı), Frank (Fransız), Sachs (Sak) ve daha birçok örnekte olduğu gibi bir şahıs ismi olacaktır. Tıpkı French isminin asıl olarak, İngilizler tarafından sadece İngiltere'de yaşayan Fransızlar için kullanılması gibi, Fara'daki Šubur ismi de büyük ihtimalle başlarda sadece gerçek Subarlar için kullanılmış fakat daha sonra İngiltere'deki Fransızlar, İngiliz olarak addedildiği gibi, Fara'daki Subarlar da Sumer olarak addedilmiş olmalıdır. Bu ismi

taşıyan şahısların, Sumerler dışında başka bir halktan olduklarına dair herhangi bir gösterge yoktur. Šubur adlı şahıslar fırıncılar (*muḫaldim*) ya da baş fırıncı (*ugula muḫaldim*), demirciler (*simug*), kâtipler (*dubsar*) ya da baş katip (*ugula dubsar*) vb.'dirler ve tıpkı Fara metinlerinde anılan herhangi bir diğer Sumerli gibi genellikle meslekleriyle birlikte zikredilmişlerdir. Yazar devamında, "ŠUBUR logogramı Fara'da sadece bir şahıs ismi olarak kullanılmamış, aynı zamanda bir etnisiteyi veya bir mesleği belirtmek için de kullanılmış gibi görünmektedir. *Lu-lu Šubur*[13] ve *Tul-tul Šubur* (*Lu-lu ve Tul-tul* şahıs isimleridir) gibi örnekler, ŠUBUR'un kendisinden önce gelen isimlere ek pozisyonda olduğunu kanıtlamaktadır. Fara'daki *Lu-lu Šubur'*u, III. Ur. dönemine ait bir metinde geçen *Lu-lu* SU.A^{KI} ile birlikte değerlendirmek, Fara metinlerinde geçen *Šubur'*un, "Subarları" kastettiği sonucuna ulaşmamıza katkı sağlamaktadır. Bu terim, hem farklı bir etnik grubun adı hem de ikincil olarak, modern dönemde gördüğümüz İsviçre asıllı olmayanları da kapsayan "Swiss" (gardiyanlar) örneğinde olduğu gibi, bir meslek adı olarak açıklanabilir" demiştir (Gelb, 1944: 31-32).

II.2. Pre-Sargonik Dönem

Tarihsel süreç içerisinde ilk olarak Pre-Sargonik döneme ait belgelerde geçen Subartu terimi, bu döneme ait metinlerde, *Šubartum, Subir,* ŠUBUR^{KI} formlarında geçmektedir (RGTC I, 1977: 146).

Bu kayıtlardan biri, Adab kralı Lugal-annemundu (M.Ö. III. bin ortaları) dönemine ait, kralın hâkim olduğu bölgelerle ilgili bir yazıtının, sonradan yazılmış

[13] Speiser, Fara metinlerinde geçen Lulu-Šubur ifadesinin, Lullu(bu) Subar özdeşliğine kanıt olabileceğini öne sürmüştür (Speiser, 1948: 8).

iki kopyasında bulunmaktadır. Kopyalardan ilki, kral Ammişaduqa zamanında (M.Ö. 1647-1625), ikincisi ise Ammişaduqa'nın büyük babası Abieşuh zamanında (M.Ö. 1712-1684) düzenlenmiştir. Söz konusu krallar, Amurru Hanedanlığı olarak da bilinen I. Babil Hanedanlığına mensupturlar. Ungnad'ın aktardığı bu metinde, "Geniş Guti ülkesi"nin belirsiz bir tarifinden sonra, Subartu ülkesinde çıkan bir isyandan ve buranın tahrip edilişinden bahsedilmektedir. Metnin ilgili kısmı şu şekildedir:

"*mu-un-da-an-bal-am* […….s]*u-bir*$_4^{ki}$*-ke-e-ne* […….] *gul-gul*"

"… öfkelendirdi/çileden çıkardı [..... daha], o [..... S]ubartu sakinlerini kırıp geçti" (Ungnad, 1936: 31-37)

Yine aynı kitabenin başka bir bölümünde kral, hâkimiyeti altındaki ülkeleri şu şekilde sıralamıştır:

"[suk]*kal-mah kur giš.eren-na elam*^{ki} *mar-ha-ši*^{ki} *gu-ti-um*^{ki} *Su-bir*$_4^{ki}$ *mar-dú su-ti-um*^{ki} *kur é-an-na-bi*^{ki}"

Metinde "Sedir Dağı"ndaki (burada İran'daki kastedilmiştir) ülkeler sayılırken Elam, Marhaši, Gutium, Subartu, Mardu, Sutium ve ayrıca henüz doğrulanmamış olan É-AN-NA bölgesi[14] şeklinde sıralanmıştır (Michalowski, 1986: 143).

Ungnad'ın belirttiğine göre, Subartu ülkesinin en eski orijinal kaydı ise, Ur-Nanše'nin (yaklaşık olarak M.Ö. 2500) torunu, Lagaş kralı Eannatum'dan kalma (yaklaşık olarak M.Ö. 2460) bir kitabede bulunmuş ve burada Subartu, daha sonra Naram-Sin döneminde olduğu gibi Elamla birlikte anılmıştır. Ungnad'ın aktardığı ilgili metin şu şekildedir:

"(*é-an-na-tum* ……) *nim subar*^{ki} URU+A^{KI} *a-suḫur-ta gín-še*$_{10}$ *bi-si kiš*^{ki} *akšak*^{ki} *ma-eri*^{ki} *an-ta-sur-ra* ^{d}*nin-gír-su-ka-ta gín-še*$_{10}$ *bi-sí*"

[14] Gelb, *"kur e-an-na-bi"* ifadesini Eannna'nın dağları olarak vermiştir (Gelb 1944: 34).

“(Eannatum……) Elam’a, Subartu’ya, ve …….Suhur suyuna kadar boyun eğdirdi. Kiš’e, Akšak’a ve Mari’ye, Antassura’nın tanrısı Ningirsu’nun kentine kadar boyun eğdirdi” (Ungnad, 1936: 36-39).

Ungnad’ın yukarıda aktardığı metni, Steinkeller farklı bir şekilde aktarmış ve kralın Elam Subartu ve Urua ordularından oluşan bir koalisyona karşı savaşarak, onları Asuhur’da yendiğini belirtmiştir:

“Elam Šubur^{ki} Urua (URUxA)^{ki} *A-suhur-ta* GíN.ŠE*bi-sig$_{10}$”*

“O, Elam, Subartu ve Urua’yı Asuhur’da yendi” (Steinkeller, 1998: 78).

Ungnad ayrıca, aynı döneme ait bir sınır taşı üzerinde:

“*[nim] subar [g]ú mu-nar*”

“[Elam]’ı (ve) Subartu’yu, O (tanrısı) ona verdi” ifadelerinin bulunduğunu belirtmiş ve yine aynı döneme ait “Akbaba(lar) Steli”nde geçen şu ifadeleri aktarmıştır:

“nim^{ki} suba[r] kur giš ...[.....”

“Elam, Subartu (belki) ormanlık bölge….[……” (Ungnad, 1936: 36-39).

Michalowski, Ungnad ve Steinkeller’in aktardığı iki metni şu şekilde vermiştir:

“elam$^{[ki]}$ subir^{ki} kur GIŠ.NíG.GUR$_{11}$ ve *elam subir^{ki}* URU+A^{Kİ}*”*

Yazara göre, bu iki metin aynı olaya işaret etmektedir. Eannatum’un Mari, Elam ve Subartu’yu fethetmeyi istediği birçok defa belirtilmiştir fakat bu metinler, Sumer kralının yabancı bölgelere bir sefer düzenlemediğini aksine düşmanlarının Lagaš bölgesine saldırdıklarını tasvir etmektedir (Michalowski, 1986: 136).

Steinkeller, Subartu’nun en eski kayıtlarından birinin de edebi bir yapıtta, tanrıça Nisaba için yazılmış bir ilahide bulunduğunu ve Subartu’nun burada Sumer, Tilmun ve henüz okunamamış bir yer adıyla birlikte geçtiğini belirtmiştir:

"[X]. GIŠ.ŠE^{ki} ŠUBUR^{Kİ} *Sum-ar-rúm^{ki}* DİLMUN^{Kİ} GAR *in* ŠU"

"[X]. GIŠ.ŠE, Subartu, Sumer ve Tilmun (Nisaba'nın?/Enlil'in?) eline yerleştirilmiştir" (Steinkeller, 1998: 76).

Gelb'in belirttiğine göre bu döneme ait tabletlerde, *Šubur'*un neredeyse özdeş kullanımları bulunmakta ve bunlar çok sık bir şekilde şahıs ismi olarak görülmektedir. Bu kullanımlar ayrıca, daha önce tıpkı Fara'da olduğu gibi çoğunlukla demirci, bahçıvan, sâki gibi, şahısların zanaatlarıyla birlikte zikredilmektedir. Bu dönemde, O'na göre Subarlara işaret eden SU.A işareti de metinlerde görülmeye başlanmıştır. Yazar, Sargonik dönemin başlangıcından kısa bir süre önce Lagaş'ta hüküm sürmüş olan iki ensi, Lugalanda ve Urukagina (M.Ö. yaklaşık olarak 2380), dönemlerine tarihlenen beş tablette bulunan ilgili metinleri, şu şekilde aktarmıştır:

1) *Lú* SU.A *en$_x$-si-ka-gé-ne'*ye, ERÍN-*ra-kam*'a, *nanga é*-SAL-*gé-ne'*ye ve *nanga nam-<dumu>-gé-ne'*ye buğday tayını (*zíz-ba*)

2) Hepsi *lú* SU.A-*me* olarak gösterilmiş olan *Ḫé-^{d}Ba-úr-nin en$_x$-si-ka'*ya, *Lul engar'*a, *Nanga-ama-mu dam Lugal-ù-ma gal-ukù-ka'*ya, *Ama-šag$_5$'*e, *Arad-šu-ga-lam-ma nu-gig*'e ve *Lul dam* SANGU.GAR'a yün tayını (*síg-ba*)

3) ve 4) *Gìm-áb-kid-kug-ga*, *Amar-ezen, A-agrig-zi, Šubur-^{d}Ba-úr gala, A-en-ra-du ve Nin-é-Ninni'*ye yün tayını. 70 mina yünün tamamı *lú* SU.A-*ne'*ye tayın edilmiştir.

5) Takip eden yirmi kişiye (erkek) tarla. *444 gán-sar-a gán* SU.A^{Kİ} *ba-gà-gà-ne*.

Gelb, bu tabletlerde ensi'nin *lú* SU.A'sının, *lú* SU.A-*me*'nin, *lú* SU.A-*ne*'nin ve SU.A^{Kİ}'nın tarlalarının mevzu bahis edildiğini, böylece bu dört durumda *lú* SU.A'nın etnik veya mesleki bir tanımlama olarak kullanıldığını, birinin ise (SU.A^{Kİ}) apaçık bir biçimde topografik bir isim olduğunu ifade etmiştir. Yazar, III. Ur

dönemindeki SU(.A^{Kİ})'nın Subarlar olduğunun kanıtlandığını, dolayısıyla Pre-Sargonik döneme ait tabletlerdeki SU.A'nın da Subarlar olarak yorumlanmasına her hangi bir engel bulunmadığını söylemiştir. Bununla birlikte O, bu tabletlerde Subarlar olarak belirtilen şahısların hepsinin, sağlam birer Sumerce isim taşıdıklarını ve dahası Lagaş'ın ensisi'nin saray halkına ve ailesine mensup olduklarını belirtmiştir. Yazara göre, "Bu metinlerde geçen "Subarlar" ifadesi, sadece etnik bir tanımlama değil, aynı zamanda Erken Fara döneminde olduğu gibi mesleki bir tanımlamadır. Lagaş çevresindeki SU.A izleri tekrar göstermiştir ki; ayakta kalan çok eski Subar yerleşimleri, Sumer yerleşimleriyle tamamen benzer duruma gelmiş, öyle ki Subarlar Sumer isimleri kullanmaya başlamış ve tıpkı Sumer nüfusu gibi iyiden iyiye Sumer yaşantısına katılmışlardır" (Gelb, 1944: 32-33).

II.3. Sargonik Dönem/Eski Akad Dönemi

Subartu terimi, Sargonik döneme ait metinlerde, ŠUBUR^{Kİ}, *šu-ba-rí-ù, šu-ba-rí-um, šu-ba-rí-tum* formlarında geçmektedir (RGTC I, 1977: 146).

Akad hanedanlığının saltanatı boyunca Babil ilk defa bir imparatorluk statüsüne ulaşmış ve devletin bu hızlı genişlemesi, kısa süre sonra Subarlarla savaşa dayalı bir ilişkiyi de beraberinde getirmiştir. Eski Akad dönemine ait Subartu'ya ilişkin tarihsel kaynakların tümü, ya orijinal belgelerin sonraki dönemlere ait kopyaları ya da daha erken dönemlerdeki olaylara atıfta bulunan geç dönem yapıtlarıdır. Bu konuda sadece Eski Akad dönemine ait ekonomiyle ilgili dokümanlar, bize çağdaş orijinal malzeme sunmaktadır (Gelb, 1944: 34).

Speiser, bu döneme ait kaynaklarda Subartu'nun, önceki dönemde olduğu gibi, Elamla ve ayrıca Baraḫšum (Marḫaši) ve Sedir Ormanlarıyla ilişkili olarak geçtiğini belirtmiştir (Speiser, 1948: 6).

Sargonik dönemde Subartu'yla ilgili ilk kayıtlar, Akad hanedanlığının kurucusu, kral Sargon dönemine (MÖ 2334-2279) ait metinlerde bulunmuştur. Krala ait bir kronikte, kendisinin Subartu ülkesine yaptığı bir sefer hakkında şu ifadeler geçmektedir:

"*arki ana mât* SU.BİR$_4^{Kİ}$ *i-na gi-ip-ši-šú it-bê-ma ana kakki ik-mi-is-su-ma šarru-kîn dalâḫu* (?) *šu-a-tú ú-še-šib-ma tapdâ-šú-nu im-ḫaṣ ka-mar-šú-nu iš-kun um-man-šú-nu rapaš-tim ú-šam-qí-it namkur-šú-nu a-na akkadê^{ki} ú-še-ri-ba*"

"Ardından tüm heybetiyle Subartu ülkesine doğru harekete geçti. Bunun üzerine (Subartu'nun sakinleri) (Sargon'un gücüne) boyun eğdikten sonra Sargon (Subartu halkını) karamsarlığa (?) düşürdü. Onlara bir yenilgi tattırdı, onları bozguna uğrattı, onların kalabalık ordularını yendi ve zenginliklerini Akad'a getirdi" (Ungnad, 1936: 41).

Subartu'nun mağlubiyeti, Sargon'un bazı işleriyle ilgili kehanet belgelerinde de belirtilmektedir. Subartu, ya Sargon'un hâkimiyeti altında bulunan ya da O'nun tarafından fethedilen ülkelerin sınırlarını veren bilimsel bir coğrafi eserin, Asur'dan elde edilen sonraki döneme ait bir kopyasında, tekrar geçmektedir (Gelb, 1944: 34-35).

Ur'da bulunan ve III. binin sonlarına tarihlenen bir kitabede belirtildiğine göre, Sargon'un torunu Naram-Sin de (yaklaşık olarak M.Ö. 2254–2218) Subartu'yla savaşmıştır. Söz konusu metinde, Naram-Sin'in şu ifadeleri yer almaktadır:

"*na-ra-am-*^{d}*sín šarru akkadem*^{ki} *sa-pí-ir* NÈ(?).MI.KAM(?) *mât elamtim*^{ki} *kà-li-sa-ma a-dì-ma pá-ra-aḫ-še*^{ki} *ù mât* SUBAR *(su-bar-tim)*^{ki} *a-dì-ma* ^{iš}*kîšti erenim*"

"Tüm kavimlerin hükümdarı Akad kralı Naram-Sin, Paraḫše'ye kadar bütün Elam'ı ve Sedir Ormanlarına kadar bütün Subartu'yu ele geçirdi" (Ungnad, 1936: 43). Böylece, daha önce s. 19'da bahsettiğimiz iki Subartu'dan biri olan "Büyük Subartu" ilk defa, Naram-Sin'in bir kitabesinde geçtmiştir (Steinkeller, 1998: 90).

Naram-Sin'in aynı kitabesinin II. kolonunda, O Anadolu yolu üzerinde bir yerde olan Talḫat'a doğru, ondan önce hiçbir kralın geçmediği bir yol üzerinden, ilerlerken, ŠUBUR^{Kİ}'un ensisi'nin ve "Dağlık Ülke"nin efendilerinin (*bêlū a-lí-a-tim*), O'na geçebileceği yollarla ilgili, seçenekler sundukları belirtilmiştir. Elam ve Subartu, Naram-Sin'in krallığı dönemine atfedilen bir Geç Sumer dönemi yapıtında yine birlikte anılır ve ayrıca bir Geç Asur dönemi mitinde de Guti(um), Elam, Tilmun, Magan, Meluḫḫa ve Subartu'nun (*dannat-Su-bar-ti*), Ummān-Manda(?) tarafından yenilgiye uğratılması, tasvir edilmiştir (Gelb, 1944: 36).

Michalowski, Naram-Sin'in bir yıllığında bulunan Umm-el Jir arşivinden son dönemlerde yayınlanmış ekonomiyle ilgili bir dokümanda geçen Subartu ile ilgili şu ifadeleri aktarmıştır:

"in 1m[u] ^{d}*na-ra-a[m-*^{d}*en].zu subir*^{ki} *in a-zu-hi-nim*^{ki} *i-ša-ru da-hi-ša-ti-li ik-mi-ù"*

"Naram-Sin bu yıl Azuhinum'daki Subir'e karşı yaptığı seferde muzaffer oldu ve Dahiš-atal'ı esir aldı" (Michalowski, 1986: 136).

Naram-Sin'in, muhtemelen, hükümdarlığının sonlarına doğru, tüm "Subartu Ülkesi"ne karşı yürüttüğü bir askeri harekâtını anlatan yazıtında geçen ilgili kısmı ise, Steinkeller şu şekilde aktarmıştır:

"ša-bir₅ GIŠ.TUKUL ŠUBUR^{Kİ} *ga-lí-su"*

"Tüm Subartu'nun (ülkesinin) silahını param parça eden (Naram-Sin)"

Yazar, Naram-Sin'in fethettiği yerleri listeleyen bu kitabenin parçalar halinde olduğunu belirterek, listedeki yerlerden birkaçının Hurri ismi taşıması nedeniyle kitabenin aynı zamanda erken Hurri tarihiyle ilgili de önemli bilgiler içerdiğini ifade etmiştir. Yazar devamında, "Öyle görünüyor ki Subartu'ya karşı yapılan bu sefer, o bölgede çıkan genel bir isyan nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu isyanın arkasındaki kişinin, başka bir kaynaktan öğrendiğimiz kadarıyla, Amar-girid isimli bir Uruk kralının olması muhtemeldir. Bu şahıs, elçilerini Subartu'ya ve "Yukarı Ülkeler"in krallarına göndererek onları, aşağıdaki metinden de anlaşılacağı üzere, Naram-Sin'e karşı kışkırtmıştır:

"[a]-na EN].EN ⌜*a*⌝*-lí-a-tim ù* ÉNSI ŠUBU[R]^{KI} *iš-tab-ba-ar-ma u-zé-li-ma"*

"O (yani Amar-girid) "Yukarı Ülkeler"in krallarına ve "Subartu"nun yöneticisine (Naram-Sin'le ilgili) düşmanca mesajlar göndermeye devam etti" (Steinkeller, 1998: 93).

Gelb, tarihi anlatımların aksine ekonomik metinlerin, Subartu'nun coğrafi sınırları ve Eski Akad dönemindeki Subarlarla ilgili, bazı bilgiler içerdiğini ifade etmiştir. Yazar, Eski Akad dönemine ait bir ticaret belgesinin, İkûnum'un ŠUBUR^{KI}'a götürdüğü gümüşten bahsettiğini, yine benzer türdeki ve aynı döneme ait bir diğer kitabenin de ŠUBUR *en$_x$-si*'ni zikrettiğini söylemiş ve metinde geçen ŠUBUR'un, tıpkı daha önce Fara dönemi ve Pre-Sargonik dönemde olduğu gibi, bir şahıs adı olarak kullanıldığını belirtmiştir. Yazar devamında, Diyala bölgesinde bulunan bir ticaret belgesinde, *Su-ba-ri-tum* adlı "Subarlı bir kadından", aynı döneme ait bir tablette *Gal-bum* (=Kalbum) DUMU *Su-ba-ri-im* denilen bir adamdan, bir diğer tablette ise Šuruš-kên'e mensup 12 Subarlıdan:

"*12 Su-ba-rí-ù šu-ut Su-ru-uš*-GI" şeklinde

ve ayrıca bir Tello tabletinde *Su-ba-ri-a* adlı bir köleden bahsedildiğini yazmıştır (Gelb, 1944: 37).

II.4. III. Ur Dönemi

Subartu III. Ur dönemi metinlerinde, *Su,* SU.A*, lú-suki, lú-su-a*^{ki}*, lú-su-me* formlarında geçmektedir (RGTC 2.3, 1974: 171).

Subir/Subartu, III. Ur dönemi metinlerinde nadiren geçmekte (Michalowski, 1986: 140); buna karşın Gelb'e göre Subarları ifade eden SU.(A) işareti ise oldukça sık geçmektedir (Gelb, 1944: 18). Undgnad, bu dönem belgelerinde birçok şahıs isminin, memleketlerinin adıyla birlikte geçtiğini ayrıca SU veya SU^{Kİ} şeklinde yazılan bir ülke adının da bulunduğunu ifade etmiştir. Yazar devamında, "SU^{Kİ} SU.BİR$_4$^{Kİ},in kısaltması olduğu için bu şahısların da Subarlı oldukları anlaşılmaktadır" demiştir (Ungnad, 1936: 105). Gelb, Subarlara dair bu döneme ait kaynakların sayıca çokluğunun, paralel olarak bu dönemde Subarların da muazzam bir genişleme gösterdiğine kanıt olmadığını, bunun sadece günümüze kadar ulaşan III. Ur dönemi tabletlerinin, muazzam miktarda olmasının doğal bir sonucu olduğunu söylemiştir. (Gelb, 1944: 18). Speiser ise bu dönem kaynaklarında Subarların genellikle Elamlarla bağlantılı olarak geçtiğini belirtmiştir (Speiser, 1948: 6-7).

Michalowski, III. Ur döneminde Subartu ile ilgili kayıtların, Šulgi (M.Ö. 2094-2047) ve İbbi-Sin'e (M.Ö. 2028-2002) ait yazıtların, Eski Babil döneminde

yazılmış kopyalarında geçtiğini söylemiştir.[15] Yazar bu kayıtlardan birinin, Šulgi'ye ait bir yazıtta bulunduğunu ve birçok coğrafi isimin geçtiği söz konusu metinde, Subir için ŠUBUR işareti kullanıldığını belirtmiştir. Yazar ayrıca, III. Ur dönemine ait Subartu'ya yapılan diğer atıfların, Ur kentinin kral yazışmalarında bulunan üç mektubun yine Eski Babil dönemine ait okul kopyalarında geçtiğini ifade etmiştir. Bunlardan bir tanesi, III. Ur devletinin yüksek rütbeli bir memuru olan Arad-mu'nun Šulgi'ye gönderdiği resmi nitelikteki bir mektuptur. Vergi meselesiyle ilgili bu mektupta Arad-mu, bölgenin genel durumunu tasvir etmektedir:

"*a-ab-ba kur dilmun^{ki}-na-ta a uri$_3$-na gaba kur mar-dú-še zag si-mu-ur-ru-um ma-da su-bir$_4^{ki}$-še"*

"Pers Körfezi'nden Hamrin Dağı'nın(?) dibindeki/eteğindeki "acı sular"a, Subir'deki (Subir'in) Simurruma kadar" (Michalowski, 1986: 142).

Gelb'in belirttiğine göre, Lagaş'ın bir ensisi olan Arad-Nanna, iki kopyası sayesinde haberdar olduğumuz ve Šū-Sin'e ithaf edilmiş bir yazıtta, diğer birçok unvanla birlikte, *šagub lú* SU (veya *lú* SU^{Kİ}), *ù-ma-da Kar-da-ka* (veya *Kar-da^{ki}-ka*), "Kardak ülkesinin[16] ve Subarların yöneticisi" unvanlarını da kullanmıştır. Yazara göre, Arad-Nanna'nın Lagaş'ın ensisi ve Ur kralı Šū-Sin hâkimiyetindeki Subarların yöneticisi gibi unvanları,

"*u$_4$ ma-da Za-ab-ša-li^{ki} ù ma-da ma-da lú* SU^{Kİ}*-ka mu-ḫul-a*"

"O, Subarların ülkesi ve Zabšali ülkesini yerle bir ettiğinde"

İfadeleriyle başlayan bir kitabenin, bir Geç Nippur dönemi kopyasından edinilen bilgiyle de uyum içerisindedir. Nitekim Šū-Sin'in 7. yıl adında, O'nun Zabšali

[15] Gelb III. Ur döneminde Subartu ile ilgili ilk kayıtların, Šū-Sin dönemine ait olduğunu iddia ederken (Gelb, 1944: 38), Michalowski ise ilk kayıtların Šulgi zamanına ait olduğunu yazmıştır (Michalowski, 1986: 140).

[16] Kardak ülkesinin kesin lokalizasyonu bilinmemekle birlikte, bu ülke Musul'un kuzeyi ve Dicle'nin doğusundaki geniş alanları kapsıyor gibi görünmektedir (Gelb, 1944: 38).

ülkesini tahrip edişi anlatıldığı için büyük ihtimalle Nippur tabletinin tasvir ettiği "Subartu ve Zabšali'nin tahribi olayı" da aynı olaya işaret etmektedir (Gelb, 1944: 38).

"Subartu"nun geçtiği bir diğer kaynak, dönemin son hükümdarı olan İbbi-Sin'e ait (M.Ö. 2028-2002) yazışmalardan elde edilmiş Sumerce metinlerdir. İbbi-Sin dönemi, Babil içinde çıkan isyanlar ve dışarıdan gelen istilalar nedeniyle, III. Ur hanedanlığının çöküşe geçtiği dönem olmuştur. Nitekim söz konusu yazışmaların büyük bir kısmı, bu dönemde İsin'in başında bulunan kral İšbī-İrra'nın (M.Ö. 2017-1985) yükselişi ve bu "yabancı zorbanın" yayılma tehlikesiyle ilgilidir (Gelb, 1944: 38). Michalowski'nin belirttiğine göre, bu mektuplardan biri Kazallu'nun yöneticisi Puzur-Šulgi'nin, İbbi-Sin'e gönderdiği bir rapordur. Söz konusu raporda Puzur-Šulgi, İsin kralı İšbī-İrra'nın faaliyetlerinden (Michalowski, 1986: 142) ve O'nun, *Nippur, Su-bir*^{ki} ve *Hamazi'yi* ele geçirmesinden bahsetmektedir (Speiser, 1948: 7). Gelb'in aktardığı ilgili metinin Türkçesi şu şekildedir:

"İšbī-İrra Nippur'u fethetti; *Su-bir*$_4^{ki}$'in ensisi *Zi-gu-um-e*'yi[17] esir aldı ve Ḫamazi'yi talan etti"

Gelb, Subarların ve Elamların (*lú* SU^{Kİ} *Elam*$^{ki)}$, III. Ur Hanedanlığının yıkılışında rol oynamış olmalarından hareketle, Subar kralının esir edilmesinin, Subarların yayılma arzusunu hiçbir şekilde engelleyemediğini belirtmiştir. Nitekim İšbī-İrra'nın İsin kralı iken (M.Ö. 2017-1985) Subarları ve Elamları yendikten sonra krallığının bir yılını Sumerce olarak:

"*mu* ^{d}*Iš-bi-Ir-ra lugal-e lú* SU.A *ù Elam bí-ra*"

[17] Bu isim, Ungnad tarafından *Zigulae* (Ungnad, 1936: 45), Michalowski tarafından *Zinnum* olarak verilmiştir (Michalowski, 1986: 142).

"Kral İšbī-İrra'nın *lú* SU.A ve Elam'ı bozguna uğrattığı yıl" olarak isimlendirmesine bakılırsa, O Subarlarla takrar sorun yaşamıştır. Mari'de bulunan karaciğer şeklindeki bir kil tablet, "İšbī-İrra'ya bir mesaj gönderen ve ardından diğerlerinin yanına dönen, yani İšbī-İrra'nın aleyhine dönen, Subarlardan (*Šu-ba-ri-ú* yazılmış) bahsetmektedir. Gelb'e göre, eğer *Su-bir*$_4^{ki}$, *lú* SU.A ve *Šubariu̯ū* birbirine eşdeğer terimler olarak yorumlanırsa o zaman bu ifadelerin geçtiği metinlerde bahsedilen olaylar, birbirine uygun bir şekilde anlamlı bir resim oluşturabilir (Gelb, 1944: 38-39).

II.5. Babil Dönemi

II.5.a Eski Babil

Bu dönem metinlerinde Subartu terimi, *Šu-bar-tum, mât Šu-bar-tim, mât Šu-ba-ar-tim, šu-ba-ru-um, šu-ba-ru-ú, šu-ba-ri-i, šu-ba-ri-im, šu-ba-ri-i-tum* ve *mât* SU.BİR$_4^{Kİ}$ formlarında geçmektedir (RGTC 3, 1980: 223).

Michalowski, III. Ur döneminden sonra Subir ve Subartu terimlerinin, bu terimler farklı bölgelerde farklı anlamlarda kullanıldıkları için, karmaşık bir tarihleri olduğunu belirtmiştir (Michalowski, 1986: 143).

Subartu'yla ilgili kayıtların, Amurru hanedanlığı da denilen I. Babil hanedanlığının altıncı hükümdarı Hammurabi dönemine (M.Ö. 1792-1750) kadar, yaklaşık olarak iki yüzyıl, sustuğunu görmekteyiz (Ungnad, 1936: 45-46). Gelb'in belirttiğine göre, bu döneme dair bilgiler, gündelik olayların kaydedildiği tarihsel yazıtlardan ziyade, genelde olduğu gibi, yıl adlarından elde edilmektedir. Bu isimler,

Subartu'ya birçok referansta bulunan önemli seferler ve savaşların anısına verilmiştir (Gelb, 1944: 41).

Subartu ile Babil arasındaki düşmanca ilişkiler, bu dönemde de devam etmiş ve özellikle Hammurabi dönemi, bu anlamda oldukça hareketli bir dönem olmuştur (Gelb, 1944: 41). Ungnad, Hammurabi'nin Babil birliğini, Babil'in doğusunda bulunan ve başını Elam'ın çektiği düşmanlarıyla ittifak halinde olan Subartu'ya karşı, savaşa zorladığını yazmıştır. Nitekim Hammurabi'nin birçok yıl adında, Subartu'ya ve diğer düşmanlarına karşı gerçekleştirdiği askeri harekâtlarla ilgili bilgiler verilmiştir. Örneğin; O'nun 30. yıl adında Sumerce olarak, şu ifadeler geçmektedir:

"*mu ḫa-am-mu-ra-pí lugal-e á-gál ki-ág* ^{d}*már-udug-ké á-kal maḫ dingir gal-gal-e-ne ugnim nim*^{ki}*-ma zag mar-ḫa-ši*^{ki}*-ta su-bir*$_4^{ki}$ *gu-ti-um*^{ki} *èš-nun-na*^{ki} *ù mà-al-gi*^{ki} *nam-dugud-bi i-im-zi-zi-eš-àm gàr-dar-a-bi i-ni-in-gar-ra-a suḫuš ki-en-gi ki-uri i-ni-in-gi-bi*"

"Tanrı Marduk'un sevgilisi, bilge kral Hammurabi'nin yılı. Hammurabi büyük tanrıların üstün gücüyle, Elam'ın ordusunu Marḫaši'den çıkardı. Büyük bir güçle isyana kalkmış olan Subartu, Gutium, Ešnunna ve Malgû'yu yendi. Akad ve Sumer'in temelini birleştirdi" (Ungnad, 1936: 46).

Kralın diğer yıl adlarında da benzer mücadelelerden bahsedilmektedir: 32. yıl adında, Ešnunna, Subartu ve Gutium ordularının yenilgiye uğratılmasından, Mankisum'un ve Subartu'ya kadar Dicle kıyılarının fethedilmesinden bahsedilmiş; yine 33. yılı, aynı zamanda Subartu kentleri olarak da zikredilen Mari ve Malgium'un ordularının bozguna uğratılmasıyla bağlantılı olarak, isimlendirilmiştir. 37. yıl adında, Turukkum ve Kaknum ordularının ve Subartu ülkesinin yenilgiye

uğratılmasından ve son olarak 39. yıl adında, Hammurabi'nin, Subartu topraklarına kadar tüm düşmanlarını bastırdığından bahsedilmiştir (Gelb, 1944: 41). Ungnad'ın aktardığı ilgili metin şu şekildedir:

"*mu ḫa-am-mu-ra-pí lugal-e á-kal kala-ga ana* ^{d}*en-lil mu-un-na-sì-ma-àm kilib gú-dù-a*^{ki} *kur su-bir*$_4^{ki}$*-bi-ta [sag-giš bí-in-ra]"*

"Kral Hammurabi Subartu dâhil tüm düşmanlarını, tanrı Enlil ve Anu'nun verdiği büyük güçle yendi" (Ungnad, 1936: 48).

Ayrıca, Hammurabi dönemine ait Ur'da bulunan Sumerce-Akadca olarak yazılmış parçalar halindeki bir yazıtta yine Subartu ve komşuları üzerine yapılan bir seferden bahsedilmiştir (Speiser, 1948: 7; Gelb, 1944: 41). Söz konusu metnin Sumercesi ve Akadcası şu şekildedir:

Sumercesi:

"*lú [ni]m(?)*$^{[k]i}$ *gu-ti-um*^{ki} *su-bir*^{ki} *tu-uk-ri-iš*^{ki}*-ke kur-bi bad-du eme-bi gili-ma ki-da-bi-še*$_{10}$ *li-iskim ḫa-ma-tuk um[uš]-a-bi*…"

Akadcası:

"*[awêl elamtim(?)*^{ki}*] gu-ti-um*^{ki} SU.BİR$_4^{Kİ}$ *tu-uk-ri-iš*^{ki} *ša ša-du-šu-nu ne-su-ú li-ša-an-šu-nu e-eg-ru a-na ri-it-ti-šu lu-wa-di-am ṭe-em-šu-nu e-še-a-am a-na-ku-ma [l]u uš-te-eš-še-er*…"

" Dağları uzak ve dilleri karmaşık olan [Elam](?), Gutium, Subartu (ve) Tukrišlilerin ellerini sivrilttim ve onların karışık durumlarını bir düzene koydum…" (Ungnad, 1936: 48-49).

Yukarıdaki metinden Hammurabi'nin, adı geçen ülkelerin halklarını askeri anlamda eğittiği (veya onları silahlandırdığı) ve büyük ihtimalle bu ülkelerde bazı idari/siyasi düzenlemelere gittiği anlaşılmaktadır.

Subartu ile ilgili kayıtlara, I. Babil hanedanlığının çağdaşı olan Mari metinlerinde de rastlamaktayız. Speiser Mari mektuplarının, Subarlar ile Elamlar arasındaki bir ittifaka işaret ettiğini öne sürmüştür (Speiser, 1948: 7). Tell Harīrī'de bulunan bu mektuplar ayrıca, Subartu'nun düşmanca tutumlarından kaynaklanan tehlikelere de kanıt oluşturmaktadır. Mektuplardan biri İbâl-pi—El[18] adlı bir şahıs tarafından, Mari kralı Zimri-Lim'e (M.Ö. 1776-1762) yazılmış (Gelb, 1944: 41), söz konusu mektupta Hammurabi Zimri-Lim'den, krallarını Babil'e getirmek için "Šubartum" ülkesine kadar gitmesini istemiştir:

"a-na ma-a-at^{ki} Šu-bar-tim e-li-ma šarra^{meš}-ni šu-nu-ti a-na i-di-ni te-er-šu-nu-ti"

*"*Krallarını yanımıza getirmek için Subartu ülkesine kadar çık (git)".

Fakat Zimri-Lim bu isteğe olumlu yanıt vermemiş ve kralın arkasındakiler, bu tavrını şu sözlerle desteklemişlerdir:

"*Ba-lum ṣa-bi-im ma-di-im im-ma-ti be-el-ni a-na ma-at^{ki} šu-bar-tim i-il-li"*

"Efendimiz kalabalık bir ordu olmadan asla Subartu ülkesine giremez" (Ungnad, 1937: 19).

Gelb, bir başka Mari mektubunda Zimri-Lim'in, anlaşıldığı kadarıyla, dağlık bölgelerdeki bir savaş için (*mâtum elîtum*)[19], yalnızca 3000 adam almış olmasını, Hammurabi'ye şikâyet ettiğini belirmiştir. Yazar devamında, adı geçen İbâl-pi-El'in, Zimri-Lim'in bir temsilcisi olduğunu ve Ešnunna kralı İbâl-pi-El'den farklı olduğunu vurgulayarak, bu şahsın aynı zamanda Subartu'ya karşı yürütülen savaşın ardından bir yılını adlandırdığını ifade etmiştir. Gelb, Tel İşali'den iki tablet üzerinde, birinde Akadca diğerinde Sumerce olmak üzere, bir tarih bulunduğunu ve söz konusu metinde şöyle bir ifade olduğunu söylemiştir:

[18] Ibâl-pi-El, Hammurabi'nin birliklerine katılarak Ešnunna, Subartu ve Gutium'a karşı düzenlenen sefere destek vermiş resmi bir Mari görevlisidir (Ungnad, 1937: 19).

[19] "M*âtum elîtum"* ifadesi burada Subartu için kullanılmıştır (Ungnad, 1937: 20).

"İbâl-pi-El'in Subartu ülkesinin ordusunu kuşattığı yıl" (Akadca *ma-at Šu-bar-tim*, Sumerce *Su-bir*$_4$ olarak yazılmıştır) (Gelb, 1944: 41).

Hammurabi zamanına tarihlenen metinlerden anlaşıldığı kadarıyla, kral ilk iş olarak, Babil'in birçok krallığını ve prensliğini kendi idaresi altında birleştirmeye çalışmış ve kısa süre sonra Mari ve Ešnunna'yı önce bağlı yönetimler haline getirmiş ve ardından fethederek Babil devletine dâhil edilmiştir. Hammurabi'nin bundan sonraki hedefi, Subartu'nun fethi olmuş ve bu doğrultuda çeşitli ittifak arayışlarına girmiştir. Nitekim o, krallığının 29. ve 38. yılları arasında yürüttüğü mücadeleler sonucunda Subartu'ya üstünlük sağlamayı başarmıştır.

Gelb, I. Babil Hanedanlığı dönemine ait yıl adları ve tarihi kitabeler dışında, hukuki ve idari dokümanlar ve özel mektuplarda da Subarlara birçok gönderme yapıldığını belirtmiştir (Gelb, 1944: 43). Örneğin; Hammurabi dönemine ait özel bir mektupta, şu ifadeler geçmektedir:

"ki-ma ti-du-ú šu-ba-ru-ú UŠ.KU *(kalû) iš-tu šattim VIII^{kam} it-ti-ia [wa-ši-ib(?)]"*

"Bildiğin gibi Subarlı bir yakarıcı (kalû) sekiz yıldan beri benim [yanımdadır]" (Ungnad, 1936: 102).

Yine Abiešuḫ (M.Ö. 1750-1712) zamanına ait bir belgede, kadın bir kölenin satın alınmasından bahsedilmektedir:

"I ^{reš}amtum ma-am-ma M[U.NI] *sinnišat* SU.BİR$_4^{Kİ}$ *wa-ri-da-tum ^{âl}bi-da-ra^{ki}"*

"Mamma adında bir kadın köle, Subartu'dan bir kadın, Bidara'dan" (Ungnad, 1936: 100).

Adap'ta (modern Bismaya) bulunan bir başka metinde, Subarlı kölelerin nereden satın alınabileceğine dair, şu ifadeler bulunmaktadır:

"[i]-nu-ú-ma a-na ÉŠ.NUN.NA^{Kİ} *ta-la-[a]k-ku-ú II wa-ar-di šu-ba-ri-im ša-ma-am-ma"*

"Eğer Ešnunna'ya gidersen bana 2 tane Subarlı köle satın al" (Ungnad, 1936: 103).

Köle alım-satımıyla ilgili bu türden belgelerin çokluğu, Subarlı kölelerin Babilliler tarafından çok talep gördüğüne işaret etmektedir (Gelb, 1944: 43). Nitekim Ungnad, Amerikalılar tarafından kazılan Bağdat'ın 50 km. kuzey doğusundaki Tell Asmar'da, Subarlı kölelerin satıldığı bir köle pazarı bulunduğunu belirtmiştir (Ungnad, 1936: 103). Gelb'e göre muhtemelen Subartu, Babil ve Asur'un köle ithal ettiği çok önemli bir bölgeyi oluşturmaktadır. Subarlı kölelerin çok sık kullanılması büyük ihtimalle Sümerce *šubur*, "köle" sözcüğünü doğurmuştur. Bu durum tıpkı sonraki dönemlerde, Slavlardan köle (slaves) alma geleneğinin, onları Latincede köle (slave) anlamına gelen yaygın bir isim olan "S(c)lavus"a dönüştürmesine benzemektedir. Yazar, söz konusu metinlerde, Subarlı kölelere "açık-renkli/tenli" anlamında "açık" denildiğini fakat bunun onların sarışın oldukları anlamına gelmediğini belirtmiştir. Yazara göre Subarlı köleler, Babillilere göre biraz daha açık tenli oldukları için bu tür şeyler söylenebilmiştir. (Gelb, 1944: 88-89).

Eski Babil dönemine tarihlenen ve yabancı birçok dilde yazılmış çivi yazılı büyü ve sihir metinlerinde de Subartu ifadesi geçmektedir. Steinkeller'in belirttiğine göre, bu metinlerin büyük bir kısmı çözülememiş olmasına rağmen, metinlerden birinin Hurrice, bir diğerinin ise Elamca yazıldığı tespit edilmiştir. Metinlerden birine eklenmiş bir nota göre bu özel metin, maalesef henüz okunamamıştır, Subartu dilinde yazılmıştır:

"inim-inim-ma ne-šag$_4$-ga eme-Su-bir$_4^{ki}$-a"

Yazar, eski insanların bu ifadeden hareketle büyü metinlerinin tamamının, Subartu kaynaklı olduğunu düşünmüş olabileceklerini belirtmiş ve "Tabletlerin arasında, daha önce Subartu sınırları içerisinde konuşuldukları bilinen Elamca ve Hurrice dillerinde metinlerin bulunması, bu varsayımı güçlendirmektedir" demiştir (Steinkeller, 1998: 84).

II.5.b. Orta Babil/Kassit

Subartu teriminin bu döneme ait kaynaklarda; *su-bar-tu$_4^{ki}$, su-ba-ru-um, su-ba-ri^{ki},* ^{kur} SU.BİR$_4^{Kİ}$, ^{lú}*su-bar-ú* formlarında geçtiği görülmektedir (RGTC 8, 1985: 273).

I. Babil Hanedanlığı sonrası dönemlerde, Subartu hakkında çok fazla kayıt bulunmamaktadır. Ungnad'a göre bunun nedeni, Subartu'nun Asur İmparatorluğu döneminde, büyük oranda Asur'a karışması olabilir (Ungnad, 1936: 52). Gelb, "*Su-ba-ru-ú* ve *Su-ba-ri-i* denilen şahısların adlarını saymazsak, Subarların Kassit dönemi metinlerinde yalnızca bir kez geçtiklerini söyleyebiliriz" demiştir (Gelb, 1944: 44)

Ungnad bu yegâne göndermenin, III. Kaštiliaš (M.Ö. 1249-1242) zamanından kalma bir sınır taşı (*kudurru*) üzerinde olduğunu söylemiş ve bu metinde, daha önceki Kassit krallarından biri olan Kurigalzu (M.Ö. yaklaşık olarak 1344-1320) tarafından, Subartu'ya karşı yürütülen savaşta cesurca işler yaptığı için *Uzub-Šipak* adlı bir kişiye yapılan tarla bağışından bahsedildiğini belirtmiştir. Yazar, ilgili metni şu şekilde aktarmıştır:

"ú-zu-ub-ši-pa[k] i-na ṣi-il-[ti] ša su-bar-[ti] ku-ri-gal-[zu] i-mu-ur-šu"

"Uzub-Šipa[k] Subartu'ya karşı yapılan savaşta kral Kurigalzu'nun takdirini kazanmıştır" (Ungnad, 1936: 52).

Ungnad'ın 1936'da "Subartu" ve Gelb'in 1944'te "Hurrians and Subarans" adlı eserleri yayınladıktan sonra, 1949'da Dur-Kurigalzu'da bulunan bazı metinleri yayınlamış olan O.R. Gurney, "Subartu" ifadesinin Kassit dönemi metinlerinde bir kez daha geçtiğini tespit etmiştir. Söz konusu metin, Zikir-İlišu adlı birisi tarafından gönderilen bir mektuptur. Zikir-İlišu tarafından, bir Assur görevlisinin "Hirana" bölgesinde uyguladığı cezai önlemleri rapor eden mektubun, ilgili bölümü şu şekildedir:

"... [mi-ši-il]-šu i-na (mat) Su-bar-ti i-na alāni ..."

"… (Hirana bölgesinin ordusunun) [yarısı] Subartu'da bulunmaktadır …" (Gurney, 1949: 139-140).

II.5.c. Geç Babil

Bu dönem metinlerinde Subartu, *subartu$_4^{ki}$, subarum, subari^{ki}, lú subarú,* ^{kur}SU.BİR$_4^{Kİ}$ formlarında geçmektedir (RGTC 8, 1985: 273).

Subartu'yla ilgili kayıtlar, Asur İmparatorluğu'nun çöküşünden sonraki döneme ait tarihi metinlerde, birkaç yerde tekrar karşımıza çıkmaktadır (Ungnad, 1936: 54). Geç Babil dönemine tarihlenen kitabelerde geçen Subartu ifadelerinin tümü, "Çekirdek Asur" coğrafyası kastedilerek kullanılmıştır. Üç Geç Babil dönemi kralı; Nabupolassar (M.Ö. 658-605), II. Nabukadnezzar (M.Ö. 605-562) ve Nabonid (M.Ö. 556-539), bazen Asur ülkesi için SU.BIR$_4^{Kİ}$ ve Asurlular için yerel bir terim olan *Su-ba-ru-um* ifadesini kullanmışlardır (Gelb, 1944: 45).

Kaldeli Nabupolassar döneminden (M.Ö. 658–605) kalan bir tapınak kitabesinde:

"su-ba-ru-um a-na-ru mât-su ú-te-er-ru a-na tilli ù karmi"

"Ben Subarlıyı yendikten ve O'nun ülkesini tahrip ettikten sonra" ifadesi bulunmaktadır.

II. Nabukednezzar döneminden kalan metinlerde, kralın kendisini Subartu'nun yöneticisi olarak adlandırdığı görülmektedir örneğin Babil'de bulunmuş olan bir inşaat kitabesinde, kral şöyle söylemektedir:

"[…….] mât SU.BİR$_4^{Kİ}$ *k[a-la-ša] šarri na-gi-i ne-su-tim ša qé-re-eb ti-am-tim e-li-tim šarri na-gi-i ne-su-tim ša qé-re-eb ti-am-tim ša-ap-li-tim šakkanakki mât ḫa-at-tim ni-bi-ir-ti nâr puratti a-na e-re-eb ^{d}šamši^{ši} ša i-na a-ma-at ^{d}marduk be-lí-ia be-lu-ut-su-nu a-bi-lu-ma ^{iš}erini^{meš} dannû-tim ul-tu šade la-ab-na-nim a-na âli-ia bâb-íli^{ki} i-ba-ab-ba-lu-nim"*

*"*Bütün Subartu ülkesinin [valisi(?)], yukarı denizlerin ortasındaki uzak bölgelerin kralları, aşağı denizlerin ortasındaki uzak bölgelerin kralları, Fırat'ın ötesinden batıya kadar Hitit valileri, onların hâkimiyeti tanrı Marduk'un emriyle bana bahşedildikten sonra bana, Babil'e, Lübnan dağlarından sürekli dayanıklı sedirler getirdiler"

Geç Babil hanedanlığının son kralı Nabonid zamanından (M.Ö. 556-539) kalan bir metinde, kral Subartu'yu yendiğinden bahsetmektedir. Metnin başlangıcında, Babil'i tahrip eden bir yöneticinin zulümlerinden bahsedilmektedir ki bu yönetici Ungnada'a göre, Asur kralı Sanherib'den (M.Ö. 705-681) başkası değildir:

"šarru SU.BİR$_4^{Kİ}$ *šà i-na uz-za ^{d}marduk ša-al-pú-ut-tim mâti iš-ku-nu mâr ṣi-it lìb-bi-šu i-na kakki ú-ra-as-si-ib-šú"*

"Subartu'nun kralı, Marduk'un öfkesinde Babil'i yerle bir etti, kendi öz oğlunu silahla öldürdü"

Metnin devamında kral, Nabupolassar'ın tanrısına duasında belirttiği gibi, tanrısının Babil'in öcünü almak için ona güç verdiğinden bahsetmektedir. Nitekim tanrısı onu işitir işitmez "Med kralını" onun emrine vermiştir. Söz konusu metinde:

"*šarru um-man-ma-an-da la a-di-ru ú-ša-al-pi-it eš-ret-sú-un šá ili mât* $SU.BİR_4^{Kİ}$ *ka-la-šu-nù"*

"Korkusuz Med kralı Subartu ülkesinin bütün tanrılarının kült şehirlerini yok etti" ifadesi bulunmaktadır. Ungnad'a göre, metnin hiçbir yerinde "Asurlu" ifadesi geçmediği için burada Subartu'nun, Asur'un yerine kullanıldığından şüphe yoktur (Ungnad, 1936: 54).

Babil kaynaklarında Subarlara yapılan son atıf, Pers kralı II. Kambyses'in (M.Ö. 530-522) I. yılına tarihlenen idari bir dokümanda bulunmuştur. Kimmerler ve Subarlar ([^{am} *Gi*]-*mir-ra-a-a-u* ^{am}*Su-bar-ra-a-a*), burada Babil'deki tutsaklar olarak geçmektedir (Gelb, 1944: 45). Fakat Ungnad'a göre bu ifadeden, Subar kavramının bu dönemde hâlâ kullanımda olduğundan daha fazla bir anlam çıkarılamaz (Ungnad, 1936: 55).

II.6. Asur Dönemi

Asur kaynaklarında ülke adı Šubartu ve onun sıfat biçimi olan *Šubariu* ile ülke adı Šubria ve ondan türetilmiş sıfat biçimi olan *Šubriu*'yu eş zamanlı olarak görmekteyiz. Geç Asur dönemi mektuplarında ayrıca, bu ülkenin adı ve onun yerel türevi olan *Šub-ri-a*, *Šu-ub-ri-a-a* ve *Šub-ri-a-a* formları da bulunmaktadır. Bu

dönemden kalan bir diğer metinde geçen *Šub-ra-a-a* formu ise başka metinlerde geçmemektedir (Gelb, 1944: 47)

Ungnad, Asurlu kralların Subartu ülkesinden neredeyse hiç bahsetmediklerini, buna karşın bu döneme ait yazıtlarda halk olarak "Subarlar"dan, kelimenin Asurca formu olan *šubarû* şeklinde, çokça bahsedildiğini belirtmiştir (Ungnad, 1936: 55).

Gelb, Orta ve Geç Asur tarihi kitabelerinin, sık sık Subarlarla yapılan savaşlara atıfta bulunduğunu ve Subarların bu kaynaklarda Asur'un kuzeyi ve batısındaki geniş alanlara yerleşmiş bir halk olarak tasvir edildiğini söylemiştir (Gelb, 1944: 45)[20]. Speiser bu tarihsel olgudan hareketle, Asur döneminde "Subartu" teriminin, güneydekinden farklı olarak etnik bir anlamda kullanıldığını ve Asurluların "Subar" terimiyle, Hurrileri kastettiklerini öne sürmüştür (Speiser 1948: 7, 10-11).

II.6.a. Eski Asur

Eski Asur Dönemi'yle ilgili kayıtlar Kültepe Metinlerinde geçtiği için bu konu "Mezopotamya Dışı Kaynaklar Bölümünde", Kültepe Metinleri başlığı altında ele alınmıştır.

[20] Goetze 13. ve 14. yy. Asur kaynaklarına göre Asur krallarının, Subarlarla kendi başkentlerinin doğu tarafından değil batı tarafından temas kurduklarını belirtmiş ve bu durumun Mezopotamya'nın, Kassitlerin Aşağı Mezopotamya'yı fethettiği ve Yukarı Mezopotamya'nın kuzeyden gelen halklar tarafından istila edildiği Eski Babil döneminin sonlarında yaşadığı olayların bir sonucu olabileceğini ifade etmiştir (Goetze, 1946: 166).

II.6.b. Orta Asur

Kalabalık Subar ordularıyla ilk mücadele eden Asur kralı, I. Adad-Nîrāri'nin (M.Ö. 1295-1263) yazıtlarında belirtilmiş olan, I. Assuruballit 'dir (M.Ö. 1353-1318) (Gelb, 1944: 45). Ungnad, bu döneme ait bir yapı kitabesinde geçen şu ifadeleri aktarmıştır:

"li-ip-li-pi ša ašur-uballiṭ šarri dan-ni ……. mu-si-pi-iḫ el-la-at mât šu-ba-ri-i ra-pal-ti mu-ra-pi-iš mi-iṣ-ri ù ku-du-ri"

"Güçlü kral ……. ('ın) torunu, geniş Subar ülkesinin gücünü/ordusunu parçalayan Assuruballit, sınırları ve araziyi genişletti" (Ungnad, 1936: 55).

Enlil-nîrāri'nin torunu I. Adad-Nîrari (M.Ö. 1295-1263) bir kitabesinde, Kassitler, Gutiler, Lullu(bu)lar ve Subarlara karşı yapılan savaşlardan bahsetmektedir (Gelb, 1944: 46). Ungnad, ilgili metni şu şekilde vermiştir:

"… ni-ir dap-nu-ti um-ma-an kaš-ši-i qu-ti-i lu-lu-me-i ù šu-ba-ri-i …"

"… Kassit, Guti, Lullu(bu) ve Subar'ın güçlü ordularını yerle bir eden …" (Ungnad, 1936: 55).

I. Adad-Nirari'nin (M.Ö. 1295-1263) oğlu I. Salmanassar (M.Ö. 1263-1233) döneminde de Subarlardan bahsedildiğini ve kralın kendisine "Lullu(bu)ların ve Subarların fatihi" dediğini görmekteyiz (Gelb, 1944: 46):

"ka-šid lu-ul-lu-u-bi ù šu-ba-ri-i"

"Lullu(bu)ların ve Subarların fatihi" (Ungnad, 1936: 55).

Asur'un tarihi kaynaklarında Subarlara yapılan en açık ve sayıca en çok gönderme, I. Salmanassar'ın oğlu I. Tukulti-Ninurta'ya ait (M.Ö. 1233-1197) kitabelerde geçmektedir. O'nun kitabelerinde, "Subar ülkesinin fatihi" gibi yalın

unvanlardan daha önemli iki ifade türü bulunmuştur. Birinci türde o kendisine, "Subarların ve Gutilerin ülkesinin kralı (*mât Šu-ba-ri-i*) ve tüm Nairi ülkelerinin kralı" der. Diğer ifadede ise Subarların ülkesinin (*mât Šu-ba-ri-i*) fethini anlatır (Gelb, 1944: 46). Söz konusu ifadelerin geçtiği metinler şu şekildedir:

"iš tukul-ti d nimurta šar kiššati šar mât aš-šur šar kib-rat arba-i d šam-šu kiššat niši meš šarru dan-nu šar mât kar-du-ni-aš šar mât šu-me-ri ù ak-ka-di-i šar tâmti elênîti šaplîti šar ḫur-ša-ni ù na-me-e rapšûti meš šar mât šu-ba-ri-i qu-ti-i ù šar kul-la-at mâtâti ni-i-ri"

"Tukulti-Ninurta, herkesin kralı, Asur'un kralı, dört cihanın kralı, bütün insanlığın güneşi güçlü kral, Karduniaš ülkesinin kralı, Sumer ve Akad ülkelerinin kralı, yukarı ve aşağı denizlerin kralı, dağların ve düzlüklerin kralı, Šubar, Guti ülkesinin kralı ve tüm Nairi ülkelerinin kralı"

"ina ûme me -šu-ma mât kúr-ṭí-i mât kad-mu-ḫi mât bu-uš-ši mât mu-um-mi mât al-zi mât ma-da-ni mât ni-ḫa-ni mât a-la-ḫa mât te-búr (?)-zi mât bu-ru-lum-zi si-ḫír-ti mât šu-ba-ri-i rapal-ta ina ra-ap-pi lu-ú-la-iṭ šarrâni meš ša-pi-ri-šu-nu ana šêpê meš -ḫa ú-šék-níš ù ṭup-ši-ka e-mi-id"

"O zamanlarda geniş Subar ülkesine yayılmış olan Kurtu, Katmuḫu, Buššu, Mummu, Alzu, Madanu, Niḫanu, Alaya, Teburzu, Burulumzu ülkelerini yendim, onların kral naipleri ayaklarıma kapandı ve onları haraca bağladım" (Ungnad, 1936: 56).

D.D. Luckenbıll ise konuyla ilgili şu metinleri aktarmıştır:

"… Subar ülkesinin güçlerini, ülkelerinin her tarafında alaşağı eder…"

"…dağların ve geniş ovaların kralı, Subar'ın Kutî'nin ve tüm Nairi ülkelerinin kralı" (Luckenbıll, 1926: 152, 155).

I. Tukulti-Ninurta döneminden sonra yaklaşık olarak yüz yıl boyunca, metinlerde Subartu ve Subarlarla ilgili herhangi bir kayıt bulunamamıştır. Ardından "Subartu ülkesi" ifadesi, I. Tiglat-Pileser dönemine (M.Ö. 1114-1076) tarihlenen bir metinde geçmiştir (Ungnad, 1936: 57). Bu döneme tarihlenen bir prizma-kitabede, I. Tiglat-Pileser tarafından Subarların ülkesine (*mât Šu-ba-ri-i*) boyun eğdirilmesi ve Subartu kentlerinin (*âlāni mât Šu-ba-ri-i*) geri alınması anlatılmıştır (Gelb, 1944: 46). Ungnad'ın aktardığı ilgili metin şu şekildedir:

"mât šu-ba-ri-i šap-ṣu-te la ma-gi-ri ú-šék-niš mât al-zi ù mât bu-ru-lum(?)-zi ša bilat-su-nu ù ma-da-at-ta-šu-nu ú-šàm-si-ku-ni ni-ir bêlû-ti-ia kabta êli-šu-nu ú-kín šatti-šam-ma bilta ù ma-da-at-ta a-na âli-ia ^{d}a-šur a-na maḫ-ri-ia lit-tar-ru-ni ki-ma ša i-na kar-du-ti-ia-ma ša ^{d}a-šur bêlu kaka dan-na mu-šék-niš la ma-gi-ri qa-ti u-šat-me-ḫu-ma mi-ṣir mâti^{ti}-šu a-na ru-pu-še iq-ba-a 4 lim ^{mât}káš-ka-a-ia^{meš} ^{mât}ú-ru-ma-a-ia^{meš} ṣâbu^{meš}mât ḫa-at-[te]-e la ma-gi-ri ša i-na da-na-ni-[šu]-nu âlâ^{meš}-ni ša mât šu-bar-te da-gil pa-an ^{d}a-šur bêli-ia iṣ-ba-tu a-la-ki a-na mât šu-bar-te lu iš-mu-ú me-lam qar-du-ti-ia ú-si-ḫi-ip-šu-nu-ti tâḫâza e-du-ru šêpê^{meš}-ia iṣ-ba-tu a-di nam-kur-ri-šu-nu ù 2 šu-ši ^{iš}narkabâti^{meš} ṣi-mit-ti ni-ri-šu-nu al-qa-šu-nu-ti-ma a-na niši^{meš}mâti^{ti}-ia am-nu-šu-nu-ti"

"Asi ve kibirli halkıyla birlikte, Subar ülkesini hâkimiyet altına aldım. Vergilerini vermeyen Burulum(?)zi[21] ve Alzi ülkelerine gelince, onları hâkimiyetimin ağır boyunduruğu altına aldım. Böylelikle onlar, yıllık haraç ve vergiyi şehrim Asur'a, benim huzuruma getirmek zorunda kaldılar. Tanrı Asur, kendisine itaatkâr olan Subar ülkesinin şehirlerinde zorbalık yapan Hitit ülkesinin asileri, 4000 Gaşkalı (ve) Urumiyeliyi yenmem ve ülkesini genişletmem için kahramanlığıma uygun olarak,

[21] Luckenbıll, bu ülkenin adını Purukuzzi olarak vermiştir (Luckenbıll, 1926: 77).

bana güçlü bir silah verdi. Benim Subartu ülkesine seferimi işittiklerinde, kahramanlığımın dehşetinden yerlere kapandılar. Savaşmaktan korkup silahlarını bıraktılar. Mal ve mülklerinin yanında yüz yirmi savaş arabasını kendime aldım ve onları kendi halkımın hizmetine soktum" (Ungnad, 1936: 57-58).

Subartu teriminin geçtiği, muhtemelen Orta Asur dönemine ait bir diğer metin, Ninive'de bulunmuştur. A.R. Millard tarafından yayınlanmış olan bu metinde Subartu, diğer Orta Asur metinlerindekinden farklı olarak ^{mât}*su-bar-te* şeklinde geçmektedir. Zira diğer tüm Asur metinlerinde başlangıç sesi *š* iken burada *s* olarak yazılmıştır. Millard'a göre bu durum, Babil etkisiyle açıklanabilir ve dolayısıyla söz konusu metin, Babil alışkanlıklarının varlığının bilindiği, I. Tukulti-Ninurta ya da I. Tiglat-Pileser dönemine ait olmalıdır (Millard, 1970: 171).

II.6.c. Geç Asur

Subartu terimi, bu döneme ait metinlerde *Šub-ri-a*, *Šu-ub-ri-a-a* ve *Šub-ri-a-a ülkesi* formlarında geçmektedir. Nitekim bu ifade, II. Adad-Nîrari'nin (M.Ö. 911-891) tarihi bir kitabesinde, *Šub-ri-e* formunda Arinu, Turḫu ve Zaduri kentleriyle bağlantılı olarak karşımıza çıkar. Aynı form "Kırık Obelisk" denilen kitabede, *A-ri-me*'ye karşı düzenlenen bir seferle bağlantılı olarak yine görülmüştür (Gelb, 1944: 47).

II. Tukulti-Ninurta döneminden kalan yıllıklarda (M.Ö. 890-884), Subartu ile ilgili kayıtlara tekrar rastlamaktayız. Kralın 884 yılında yaptığı bir seferi anlatan söz konusu metnin birçok yeri, maalesef kırık durumdadır (Ungnad, 1936: 58). Gelb'in belirttiğine göre II. Tukulti-Ninurta söz konusu metinde, Subar ülkesinden (*mât Šu-*

ba-ri-i) Gilzânu ve Nairi ülkesine kadar uzanan yüksek dağlardan bahsetmektedir (Gelb, 1944: 46-47).

Subarlara karşı yaptığı savaştan söz eden bir diğer Asur kralı, birkaç kitabesinde Subarların ülkesinin, Kirḫi ve Nairi ülkelerinin ve Nirbe/u ülkesinin fethinden bahseden II. Tukulti-Ninurta'nIn oğlu II. Asurnasırpal'dir (M.Ö. 883-859). Kral bu ülkeden sık sık, genellikle Nairi'ye karşı yapılan seferlerle bağlantılı olarak, *Šub-ri-e* ve *Šub-ri-a-a* şeklinde bahseder. Ülkenin bu dönemdeki kralı, metinlerde *An-ḫi-te/ti* olarak geçmektedir (Gelb, 1944: 47) ve ilgili metinlerden biri şöyledir:

"ummanât$^{ḫi.a.meš}$ mâtâte na-i-ri mât ḫab-ḫi mât šu-ba-re-e u mât ni-ir-be kîma ^{d}adad ra-ḫi-ṣi eli-šú-nu áš-gu-um"

"Nirbu ülkesinin, Šubar ülkesinin, Ḫabḫu ülkesinin ve Nairi ülkesinin üzerine (fırtına) tanrı(sı) Adad gibi kükredim" (Ungnad, 1936: 59).

K. Kessler'in aktardığı bir diğer metinde:

"... UN.MEŠ KUR *aš+šur an-ša-te šá* TA *pa-an su-un-qi bu-bu-te a-na* KUR.KUR. MEŠ *šá-ni-a-te a-na* KUR *šup-re-e e-li-ú-ni ú-te-ra-šu-nu ina ^{uru}tu-uš-ḫa ú-ša-aṣ-bi-su-nu"*

"Büyük bir kıtlıktan kaçıp, Šupria'dan sonra diğer ülkelere giden Asurluları getirdim ve Tušḫa'ya yerleştirdim" ifadeleri bulunmaktadır (Kessler, 1980: 106).

Luckenbıll ise, konuyla ilgili şu metinleri vermiştir:

"… Tuşha kentinde kaldığım esnada Zamâni'nin oğlu Amme-bala'dan, Šuprê ülkesinin Anḫitesi'nden, Nirdun ülkesinin Tubusi'sinin oğlu Lapturi'den …… haraç kabul ettim"

"… Šuprê ülkesinin haracı olan, gümüş, altın, bakır, kurşun, demir, kadehler/bardaklar, kaplar, sığırlar, koyunlar (ve) atları Damdamussa kentinde kabul ettim …"

"… Kirruri geçit(ler)inden Gilzânu'ya kadar, Subnat'ın kaynağından Šuprê ülkesine kadar ellerim fethetti (ele geçirdim)" (Luckenbıll, 1926: 447, 502, 551).).

II. Asurnasırpal'den sonra başa geçen III. Salmanassar'ın (M.Ö. 858-824), krali yazıtlarında, II. Asurnasırpal döneminde mücadele edilen, muhtemelen, aynı Anḫite ile tekrar kaşlılaşmaktayız. Söz konusu yıllıkta, Anḫite'ye karşı yapılan bir seferde, büyük ihtimalle, Tur Abdin'den geçen Asur yolu ve dolayısıyla kaçınılmaz olarak bir Asur eyaleti olan Tushan yolu kullanılarak, Kašyari Dağı'nın aşıldığından bahsedilmiştir. Metnin ilgili bölümü şu şekildedir:

"^{uru}*ú-bu-m[u šá* ^{l}*an-ḫi-ti* KUR *šub-ri-a-a* KUR-*ud"*

"Šupria'nın Anhiti'sinin kenti, Ubume'yi ele geçirdim" (Kessler, 1980: 107).

Šub-ri-a ifadesi, son Asur krallarından biri olan Asarhaddon'un (M.Ö. 681-669) kitabelerinde, son olarak geçmektedir. Bu kitabelerden birinde, Urartu'dan bu ülkeye kaçan kaçaklardan bahsedilmektedir (Gelb, 1944: 47). Luckenbıll'ın aktardığı ilgili metin şu şekildedir:

"… Serserilerin/kaçakların, kontrolden çıkmışların, efendilerini terk edip Šupria'ya kaçmış olanların hepsinin parmaklarını kestim, burunlarını, gözlerini, kulaklarını onlardan ayırıp/kesip aldım …" (Luckenbıll, 1926: 235)

Yine aynı krala ait bir diğer metinde, Asarhaddon kendisine "Babil Kralı" demektedir:

"[šarru] kiššati šarru mât aš-šur ^{amel}*šakin* ^{d}*en-lil* ^{amel}*šangû* ^{d}*aš-šur [ša-ak-ka-na-ak] bâb-íli*^{ki} *šarru mât šu-me-ri u ak-ka-de-e šar*$_4$ *mât* SU.BİR$_4$^{Kİ} *mât amurri mât gu-ti-i*

mât ḫat-ti rapaš-tim [……] šarru šarri^{meš} tilmun^{ki} mât makkan mât meluḫḫê šarru kib-rat irbit-tim"

"Heryerin [kralı], Asur'un kralı, Enlil'in valisi, tanrı Asur'un rahibi, Babil'in vekili, Sumer, Akad, Subartu, Guti ve Amurru'nun kralı, aynı şeklide geniş Hitit ülkesinin […..], Tilmun, Makkan ve Meluḫḫa krallarının kralı, dört bir tarafın kralı" (Ungnad, 1936: 59).

II.7. Mezpotamya Dışı Kaynaklar

Subartu ile ilgili kayıtlar, Mezopotamya kaynakları dışında Amarna, Boğazköy ve Ras Şamra (Ugarit)'da bulunan bazı metinlerde de bulunmaktadır.

II.7.a. Kültepe Tabletleri

Subartu terimi, Erol'un aktardığına göre, farklı konularla ilgili olarak yirmi civarında Kültepe tabletinde geçmektedir. Örneğin; "Subartu kumaşlarıyla" ilgili bir metinde şu ifadeler geçmektedir:

"7$^{?}$ TÚG.HİA *káb-tù-tim* SİG$_5$ *(silik) ša Šu-bi-ri-im Ku-ni-lúm na-áš-a-kum*"

"Subartum cinsi 7 (parça) kaliteli ağır kumaşı Kunīlum sana taşıyor"

Aynı terim başka bazı metinlerde, bir takım şahısların memleketi olarak geçmektedir. Bunlardan biri şu şekildedir.

"*1 ma-na* KÙ.BABBAR *a-na Sú-ba-ri-im a-ṣí-ib-tim ni-dí-in*"

1 mina gümüşü faizli (borç) olarak Subartuluya verdim" (Erol, 2012: 118-119).

Yukarıda verdiğimiz ve bunlara benzer diğer metinlerden anlaşıldığı kadarıyla, Eski Asur Dönemi'nde Subartulu tüccarlar, ticari faaliyetlerde rol almakta ve bu bölgede "Subartu cinsi" diye bilinen bazı kumaş türleri üretilmektedir. Bu durum aynı zamanda, Subartu'da dokumacılık faaliyetlerinin de gelişmiş olduğuna işaret etmektedir.

II.7.b. Boğazköy Tabletleri

Boğazköy metinlerinde, Subarlara yalnızca birkaç kez gönderme yapılmıştır. Bunlardan birinde, bir tabletin kırık bir bölümünde, bazı kişilerin Kizuwatna, Halpa, *mât Šu-ba-ri-i* ve Kinza'ya gideceği belirtilmiştir (Gelb, 1944: 49). Söz konusu Akadca metnin içeriği şu şekildedir:

"i-na mât qí-iṣ-wa-at-na it-tal-ka [……-a]k-ku-uš-šu ḫa-nu-ú i-na mât ḫal-ba-a il-li-ka [……..]-ak-ku-uš-šu ḫa-nu-ú i-na mât šu-ba-ri-i il-li-ka [……..]-ak-ku-uš-šu ḫa-nu-ú i-na mât qí-in-ṣa it-tal-ka [……..]-ak-ku-uš-šu"

*"*Qiṣwatna'dan sonra [……]'ya gider onu al (onu kullan). Ya da Halep ülkesinden sonra [……..]'ya gider onu al. Ya da Šubaru ülkesinden sonra [……..]'ya gider onu al. Ya da Qinṣa ülkesinden sonra [……..]'a gider onu al" (Ungnad, 1936: 51).

Hitit kralı III. Hattušili (M.Ö. 1266-1240) tarafından, Babil kralı II. Kadašman-Enlil'e (M.Ö. 1263-1255) gönderilen Akadca bir mektupta *Zu-pa-ri-i* ifadesi geçmektedir fakat tabletin kırık olmasından dolayı bu ifadenin Subartu'ya işaret edip etmediği tespit edilememiştir. Son olarak bir Hitit kehanet metninde *šarr mât Šu-bar-ti* ifadesi geçmektedir (Gelb, 1944: 49).

II.7.c. Amarna Tabletleri

Mısır kralları III. Amenofis (yaklaşık olarak M.Ö. 1370) ile IV. Amenofis'in (yaklaşık olarak M.Ö. 1345) diplomatik yazışmalarından oluşan Amarna tabletlerinde, Subartu ile ilgili bazı kayıtlar bulunmaktadır (Ungnad, 1936: 49). Speiser, Subartu ifadesinin bu tabletlerde *S/Zu-ba-ri* formlarında geçtiğini belirtmiş (Speiser, 1948: 11), Gelb ise söz konusu metinlerde "Subarların ülkesi"ne üç gönderme olduğunu ifade etmiştir. Bunlardan ilki, Gelb'in aktardığına göre, Irqata kentinden birileri tarafından Firavun'a gönderilen ve "Subarların ülkesine" otuz (?) at ve savaş arabası verildiğinden bahseden bir mektuptur (Gelb, 1944: 48). Akadca olan mektubun ilgili bölümü Ungnad tarafından şu şekilde verilmiştir:

"mâ[ru^{meš}] ^{amêl}ša-ri šarri^{ri} tu-ba-ú-na-nu ^{âl}ir-qa-ta tu-b[a-a] ki-ta a-na šarri^{r}[^{i} i]-nu-ma na-ad-nu [……. a-na] ^{mât}s[u-]ba-ri q[a-du] 30 (?) sisê^{meš} ^{iš}n[arkabâti^{meš} t]i-di lìb-bi ^{âl} i[r-qa-ta]"

"Kralın (yani Firavunun) düşmanlarının oğulları, bize karşı kin besliyorlar. Fakat Irqata şehri krala karşı sadıktır. Subar ülkesine 30 (?) at ve savaş arabası verdikten sonra Irqata'nın niyetini bilmezmisiniz" (Ungnad, 1936: 49).

Bir diğer mektupta Gubla'nın yöneticisi Rib-Addi, Amurru kralı Abdi-Aširta'nın oğlunun, savaş arabalarını ve insanları teslim aldığını ve onları Subarların ülkesine doğru sevkettiğini, Firavun'a bildirmiştir. Bu olayda varış yeri, muhtemelen diğer tabletlerde geçen *Su-ba-ri* adı yerine sadece bir hata olarak, *a-na mât Su-ri*[22] şeklinde ifade edilmiştir. Son olarak yine Rib-Addi tarafından gönderilen üçüncü

[22] Ungnad, 1936: 50.

mektupta, “Subarların ülkesine” bir memur gönderildiğinden bahsedilmiştir (*i-na mât Su-[b]a-ri*) (Gelb, 1944: 48).

II.7.d. Ras Şamra/Ugarit Metinleri

Çivi yazısı literatüründe Subartu ifadesinin geçtiği bir diğer kaynak, Fransız kazılarıyla ortaya çıkarılan Ras Şamra metinleridir. Bu metinlerden birinde, XIII. yy.’da bölgede hüküm sürmüş olan bir kral, çeşitli halkların kökenleriyle ilgili Ugaritçe olarak, bilgi vermektedir:

“élp qtṣ élp ddmị élp ḫrị élp ḫtị élp alšị élp šbr”

“Kadeş kökenli, Didim (?) kökenli, Ḫurri kökenli, Ḫatti kökenli, Alašya kökenli, Šubar kökenli”

Ungnad’a göre burada, Akdeniz’in Kuzeybatı kıyılarındaki Lazkiye’nin yaklaşık olarak 13 km. kuzeyinde bulunan Ugarit çevresindeki halklardan bahsediliyor olmalıdır. Metindeki Didim’in, Batı Anadolu’daki Didim ile ilişkili olup olmadığı net değildir (Ungnad, 1936: 107).

III. BÖLÜM

COĞRAFİ VE POLİTİK OLARAK SUBARTU

Subartu M.Ö. III. binden itibaren biri dar diğeri geniş olmak üzere, iki farklı anlamda kullanılmıştır. Pre-Sargonik dönemden itibaren belgelere geçen dar ve orijinal anlamdaki Subartu, Diyala bölgesinin kuzeyine ve Zağros dağlarına kadar Dicle Nehri'nin doğusuna yayılan bir alanı ifade etmiştir. Bu bölge, daha sonraki Asur ana vatanı ile aynı kabul edildiği için dar anlamdaki Subartu sadece Asur'un bir III. bin adlandırmasıdır denilebilir. Geniş anlamdaki Subartu ise, ilk olarak Sargonik hanedanın önemli bir üyesi olan Naram-Sin'in krali yazıtlarında geçmiştir. Burada Subartu, doğuda Zağros dağlarından batıda Amanos dağlarına kadar tüm "Yukarı Mezopotamyayı" ifade etmiştir.[23] Bu dönemden, Eski Babil döneminin sonuna kadar, Subartu her iki anlama da gelmektedir. Fakat Babillilerin ve güney Mezopotamya'nın, örneğin Babil'in Hammurabisi ve Ešnunna'nın Daduşşası'nın bakış açısından, Subartu hâlâ Asur'a işaret etmektedir. Diğer taraftan orta Fırat üzerindeki Mari'de kullanıldığı zaman aynı terim, Habur bölgesini ifade etmiştir (Steinkeller, 1998: 77-78).

Rita Dolce'nin belirttiğine göre, Sumerler tarafından Subir/Subartu olarak adlandırılan Subartu bölgesi, Uruk Peryodu ve III. binin başlarına kadar Habur nehri ve onun kolları tarafından sulanan Yukarı Mezopotamya bölgesine merkezlidir (Dolce, 1998: 68).

[23] Harita I.

Bu değerlendirmeler göz önüne alındığında Subartu'nun, dönemden döneme hatta aynı dönem içerisinde bile, değişen bir coğrafi kapsama sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, söz konusu terimi kullananların bulundukları coğrafi konumla alakalı olarak ortaya çıkmıştır. Örneğin Subartu Babil açısından, Asur'u da kapsayacak şekilde kuzeye işaret ederken; Asur açısından ise daha kuzey bölgeleri belirtmek için kullanılan bir terim olmuştur. Subartu coğrafyasının bu değişken konumunu en iyi özetleyen ifade, Michalowski'nin, "Subartu bölgesi, tarih-üstü bir konuma sahiptir" sözleridir (Michalowski, 1986: 144).

Tezimizin bu bölümünde, birçoğunu ikinci bölümde ele aldığımız tarihi metinler ışığında, yine kronolojik olarak, Subartu'nun coğrafi ve politik durumlarını ortaya koymaya çalışacağız.

III.1. İlk Subar Yerleşimine Dair İzler

Sayfa 32'de belirttiğimiz üzere Gelb, Subarların yaşadıkları yerlere dair en erken izlerin, tufan öncesi ilk Sumer hanedanlığı zamanına tarihlenen, Eridu'da veya Ḫa.A^{Ki}/A.Ḫa^{Ki}'da oturduğu söylenen hanedanlıkla ilişkili olduğunu belirtmiştir. Nitekim yazarın belirttiğine göre, tarihi metinlerde genellikle Eridu ile birlikte geçen A.Ḫa^{Ki}, Akadca çevirilerde *Šu-ba-ri* ve benzeri şekillerde verilmiştir (Gelb, 1944: 31).

A.Ḫa^{Ki}/*šubar* kenti Ungnada göre, İran Körfezi'nde bulunan Eridu yakınlarındaki bir Güney Babil şehridir ve denizden oldukça uzak bir konumda bulunan günümüzün Abu-Šaḫrain kentine lokalize edilebilir. Dolayısıyla bu kent, Subartu sınırları içerisine dâhil edilemez (Ungnad, 1936: 29).

A.ḪA^{Kİ}/*šubar* kenti, Subarların ilk yerleşim yeri olarak kabul edilmektedir.

III.2. Pre-Sargonik Dönem Metinlerine Göre Subartu

Sümerce *en* denilen bir kral tarafından yönetilen ve Šabar/bir-tum^{ki}, Šabar/bir-ti-um^{ki}, Šabir/bir-ti-um^{ki} (Sümercede Subir) gibi farklı şekillerde adlandırılan bir kentin, Yukarı Mezopotamya'da ortaya çıktığına dair ilk kanıtları, Pre-Sargonik döneme tarihlenen Ebla arşivleri (yaklaşık olarak M.Ö. 2500) sunmakadır (Archi, 1998: 3).

Bu dönemlerde hüküm sürmüş olan Adab kralı Lugal-annemundu zamanına (M.Ö. III. bin ortaları) tarihlenen bir yazıtın, I. Babil Hanedanlığı döneminde yazılmış iki kopyasında, "Subartu ülkesinde" çıkan bir isyandan ve buranın tahrip edilişinden bahsedilmektedir. Metnin ilgili kısmı şu şekildedir:

"*mu-un-da-an-bal-am* [……s]*u-bir*$_4^{ki}$*-ke-e-ne* […….] *gul-gul*"

"öfkelendirdi/çileden çıkardı [..... daha], o [..... S]ubartu sakinlerini kırıp geçti"

Metinden anlaşıldığı kadarıyla, Subartu bu dönemde politik bir güç konumundadır ve metnin kırık yerlerinde, Subartu'nun o dönemdeki yöneticisinin adının da zikredilmiş olması muhtemeldir. Zira söz konusu yazıtta, kralın birine/birilerine öfkelendiği ve bunun üzerine Subartu sakinlerini cezalandırdığı belirtilmektedir.

Aynı kitabenin başka bir yerinde, dönemin Subartu coğrafyası hakkında bazı bilgilere ulaşmak mümkündür. Söz konusu yerde kral, hâkimiyeti altındaki ülkeleri, üç defa aynı coğrafi düzende, zikretmektedir:

"*kur* ^{giš}*erin-na nim*^{ki} *mar-ḫa-ši*^{ki} *gu-ti-um*^{ki} *su-bir*$_4^{ki}$ *mar-tu su-ti-um*^{ki} *kur e-an-na-bi*"

"Sedir Dağları, Elam, Marḫaši, Gutium, Subartu, Amurru, Sutium ve Eanna'nın ülkesi" (Ungnad, 1936: 31-37).

Gelb metinde Subartu'nun, Mezopotamya bölgesinin doğusundaki Marḫaši ve Gutium ile batısındaki Amurru ve Sutium arasındaki konumuna dikkat çekmiş ve Subartu'nun ilk defa bu kral zamanına ait kayıtlarda, politik bir birim olarak geçtiğini ifade etmiştir (Gelb, 1944: 33-34).

Ungnad'a göre bu kitabeden, gerçekte Batı Amanoslardan Suriye-Kilikya sınırına kadar yayılan bölgede bulunan ve Lübnan'a kadar uzanan dağ silsilesini de içine alan batıdaki "Sedir Dağları"nın, Elam'ın doğusuna konumlandırıldığı anlaşılmaktadır çünkü yukarıdaki metin doğuda hâkim olunan ülkelerin sayımıyla başlamıştır. Yazara göre, şayet coğrafi düzen göz önünde bulundurularak bir yorum yapılacak olursa, bu metne göre Subartu, yaklaşık olarak Gutium'dan orta Dicle'nin batısına kadar olan kısımda bulunmaktadır. Bu durumda Subartu asıl Mezopotamya bölgesini de kapsıyor olmalıdır. Fakat metinden hareketle, bölgenin kuzeyde ve batıda nereye kadar uzandığını söylemek çok mümkün değildir (Ungnad, 1936: 115-116).

Subartu'ya dair ilk çağdaş tarihsel referanslar, Lagaş'ın ilk ensilerinden biri olan Eannatum dönemine (M.Ö. yaklaşık olarak III. binin ortaları) tarihlenen metinlerde geçmektedir. Subartu ülkesi, onun kitabelerinde üç defa zikredilmiştir. İlkinde kralın Elam, *Šubur*^{ki} ve *Urua*'yı bastırmasından, diğer ikisinde ise sadece *Elam* ve *Šubur*'un boyun eğişinden bahsedilmiştir. Söz konusu metinlerde sadece savaşlardan bahsedildiği için metinlerden Subartu'nun coğrafi konumu hakkında doğrudan bir bilgi elde edilememektedir. Bunun yanında Gelb'e göre, tarihi belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, Eannatum sadece Lagaş'ın bölgesel bir kralıdır ve

büyük bir fatih değildir, dolayısıyla O'nun fetihleri, ülkesinin yakınlarında meydana gelmiş olmalıdır (Gelb, 1944: 34).

Bu metinlerden biri, bir sınır taşı üzerindedir ve şu şekildedir:

"*[nim] subar [g]ú mu-nar*"

"[Elam]'ı (ve) Subartu'yu, O (tanrısı) ona verdi"

Eannatum dönemine ait "Akbaba(lar) Steli"nde bulunan bir diğer metinde:

"nim^{ki} suba[r] kur giš ...[....."

"Elam, Subartu (belki) ormanlık bölge….[……" ifadeleri bulunmaktadır (Ungnad, 1936: 36-39).

Yine aynı krala ait bir diğer metni Steinkeller aktarmış ve kralın Elam Subartu ve Urua ordularından oluşan bir koalisyona karşı savaşarak, onları Asuhur'da yendiğini belirtmiştir:

"Elam Šubur^{ki} Urua (URUxA)^{ki} *A-suhur-ta* GíN.ŠE*bi-sig$_{10}$"*

"O, Elam, Subartu ve Urua'yı Asuhur'da yendi" (Steinkeller, 1998: 78).

Michalowski'ye göre, dönemin metinlerinde Subartu'nun Elam ve Urua ile birlikte zikrediliyor olması, bu ülkenin konumunun doğuda olduğunu akla getirmektedir. Eannatum'un Mari, Elam ve Subartu'yu fethetmeyi istediği birçok defa belirtilmiştir fakat bu metinler, Sumer kralının yabancı bölgelere bir sefer düzenlemediğini aksine düşmanlarının Lagaš bölgesine saldırdıklarını tasvir etmektedir (Michalowski, 1986: 136).

Steinkeller'e göre, söz konusu savaş Lagaş sınırları içerisinde, Asuhur denilen yerin yakınlarında gerçekleşmiştir. Savaşta Lagaş'ın savunma pozisyonunda olduğu anlaşılmaktadır. Metinden anlaşıldığı kadarıyla Subartu Elam ve Urua ile bir ittifak halindedir. Elam ülkesi, İran platosunun batı kısmını temsil etmekte, daha

spesifik olarak Susa kenti civarındaki bölgeye işaret etmektedir. Urua ise Elam'ın güney sınırında Susa'dan biraz uzakta bulunmaktadır. Müttefiklerinin konumlarından anlaşılmaktadır ki Eannatum yazıtında geçen Subartu "Çekirdek Subartu" bölgesi olmalıdır yani Dicle'nin doğusundaki bölge, kabaca tarihi Asur bölgesidir. Yazara göre, Subartu'nun Babil'in kalbine bir istila hareketi yapıyor olabilmesi, bu ülkenin Pre-Sargonik dönemde büyük bir askeri ve politik güç haline geldiğinin göstergesidir. Yazar devamında, "Tabi böyle büyük bir gücün politik ve idari bir merkezinin olması beklenir. Benim kanaatime göre Subartu'nun şimdiye kadar tespit edilememiş olan başkentine en muhtemel aday, III. binin önemli bir kent merkezi olan "Hamazi"dir. Bu kentin kesin konumu bilinmemesine rağmen, genel olarak kabul edilen, Hamazi'nin Dicle'nin doğusu ve Diyala bölgesinin kuzeyinde ve de Babil'den çok uzakta olmayan bir konumda bulunduğudur. Coğrafi konumunun dışında, Hamazi'nin Subartu'nun başkenti olduğunu düşündüren bir diğer neden, bu iki ismin bir kaynakta birlikte geçiyor olmasıdır:

"kur Šubur^{ki} Hamazi^{ki}"

"Subartu Hamazi ülkesi" ya da "Subartu (ile/içerisinde) Hamazi ülkesi"

Yazara göre Hamazi, Pre-Sargonik dönemin uluslararası güç oyununda önemli bir aktördür. Zira Sümer kral listesi Hamazi'yi, hegemonyasını Pre-Sargonik dönem boyunca Babil üzerinde başarılı bir şekilde sürdüren şehir-devletlerinden biri olarak belirtmektedir (Steinkeller, 1998: 78-80).[24]

[24] Hamazi hakkında detaylı bilgi için bkz.: Steinkeller, 1998: 79-88; Speiser, 1948: 7.

III.3. Sargonik Dönem/Eski Akad Dönemi Metinlerine Göre Subartu

Sargonik dönemde Babil'in sınırları genişlemeye başlamış ve Babil Devleti bir imparatorluk haline gelmiştir. Güneyindeki bölgeleri hâkimiyet altına alan Babil, kuzeye doğru genişlemeye çalışmış ve bunun sonucunda Subarlarla karşı karşıya gelerek onlarla sürekli mücadele etmek zorunda kalmıştır (Gelb, 1944: 34). Speiser'ın belirttiğine göre Subartu, bu dönem metinlerinde de Elam, Baraḫšum (Marḫaši) ve Sedir ormanlarıyla ilişkili olarak geçmektedir (Speiser, 1948: 6).

Subartu ifadesi, bu dönemde ilk olarak kral Sargon dönemine (MÖ 2334-2279) tarihlenen metinlerde geçmektedir. Sargon bir yıllığında, Subartu'ya yaptığı seferden şu şekilde bahsetmektedir:

"*arki ana mât* SU.BİR$_4^{Kİ}$ *i-na gi-ip-ši-šú it-bê-ma ana kakki ik-mi-is-su-ma šarru-kîn dalâḫu* (?) *šu-a-tú ú-še-šib-ma tapdâ-šú-nu im-ḫaṣ ka-mar-šú-nu iš-kun um-man-šú-nu rapaš-tim ú-šam-qí-it namkur-šú-nu a-na akkadê^{ki} ú-še-ri-ba*"

"Ardından tüm heybetiyle Subartu ülkesine doğru harekete geçti. Bunun üzerine (Subartu'nun sakinleri) (Sargon'un gücüne) boyun eğdikten sonra Sargon (Subartu halkını) karamsarlığa (?) düşürdü. Onlara bir yenilgi tattırdı, onları bozguna uğrattı, onların kalabalık ordularını yendi ve zenginliklerini Akad'a getirdi" (Ungnad, 1936. 41).

Sargon'dan sonra torunu Naram-Sin de (yaklaşık olarak M.Ö. 2254–2218) Subartu ile mücadele etmiştir. Nitekim Ur'da bulunan ve III. binin sonlarına tarihlenen bir kitabe, bu mücadeleden bahsetmektedir:

"*na-ra-am-^{d}sín šarru akkadem^{ki} sa-pí-ir* NÈ(?).MI.KAM(?) *mât elamtim^{ki} kà-li-sa-ma a-dì-ma pá-ra-aḫ-še^{ki} ù mât* SUBAR *(su-bar-tim)^{ki} a-dì-ma ^{iš}kîšti erenim*"

"Tüm kavimlerin hükümdarı Akad kralı Naram-Sin, Paraḫše'ye kadar bütün Elam'ı ve Sedir Ormanlarına kadar bütün Subartu'yu ele geçirdi" (Ungnad, 1936: 43).

Steinkeller, bu kitabenin "Büyük Subartu"dan bahseden ilk tarihi belge olduğunu yazmış ve metindeki ifadenin açıkça, Naram-Sin imparatorluğunun doğu-batı ekseni boyunca yayıldığı alanı tasvir ettiğini söylemiştir. Yazara göre, bu imparatorluğun doğuda ulaştığı en uzak nokta, İran'ın güneydoğusunda bulunan Paraḫšum; batıda ise "Sedir Ormanı" yani Akdeniz sahilindeki "Amanos Sırası"dır. Böylece Subartu burada, Elam yani Zağros Dağları ve Sedir Ormanı yani Amanos Sırası arasında uzanan bölgeyi, diğer bir deyişle tüm "Yukarı Mezopotamyayı" ifade etmektedir (Steinkeller, 1998: 90). Fakat bunun yanında Gelb'e göre, bu rekonstrüksiyonda iki problem vardır, bunlar:

1. Subartu'nun Kuzey Suriye'ye kadar batıya uzandığını gösteren başka bir erken dönem kaynağının olmaması,

2) Sedir Ormanları ve Sedir Dağları'nın, Amanos Bölgesi'nde değil de Yakın Doğu'nun başka bir yerinde olması ihtimalidir.

Nitekim başka birkaç kitabede geçen "Sedir Ormanı" tabiriyle Amanoslardaki sedir ormanlarının kastedilmediği bilinmektedir.

Yazar aynı kitabenin başka bir yerinde ise, Naram-Sin Talḫat kentine doğru ilerlerken, ŠUBUR^{Kİ}'un ensisi ve "Dağlık Ülke"nin efendilerinin, krala hangi yollardan geçebileceği konusunda önerilerde bulunduklarını belirtmiştir (Gelb, 1944: 36).

Yine Naram-Sin'in bir kroniğinde bulunan ve Michalowski'nin aktardığı metinde ise şu ifadeler geçmektedir:

"in 1 m[u] ^{d}na-ra-a[m-^{d}en].zu subir^{ki} in a-zu-hi-nim^{ki} i-ša-ru da-hi-ša-ti-li ik mi-ù"

“Naram-Sin bu yıl Azuhinum’daki Subir’e karşı yaptığı seferde muzaffer oldu ve Tahiš-atal’ı esir aldı” (Michalowski, 1986: 136).

Yukarıdaki iki metinden de, Subartu’nun bu dönemde yine politik bir niteliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü her iki metinde de Subartu’nun yöneticilerinden bahsedildiğini görmekteyiz. Birinci metinde ŠUBUR^{Kİ}’un ensisi’nden, ikincisinde ise Tahiš-atal adında birisinden ki büyük ihtimalle o da yine bir yönetici olmalıdır, söz edilmiştir.

Steinkeller’in aktardığı bir diğer metinde, Naram-Sin’in, tüm “Subartu ülkesi”ne karşı gerçekleştirdiği bir mücadeleden bahsedilmiştir:

“ša-bir$_5$ GIŠ.TUKUL ŠUBUR^{Kİ} *ga-lí-su”*

“Tüm Subartu’nun (ülkesinin) silahını param parça eden (Naram-Sin)”

Steinkeller’e göre, bölgede çıkan genel bir isyan nedeniyle Naram-Sin’in Subartu üzerine gerçekleştirdiği bu sefer, başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Yazar devamında, “İsyanın arkasındaki kişi, muhtemelen Amar-girid adında bir Uruk kralıdır. Amar-girid, Subartu’ya ve “Yukarı Ülkeler”in krallarına elçiler göndermiş ve onları Naram-Sin’e karşı kışkırtmıştır:

“[a]-na EN].EN ⌜a⌝-lí-a-tim ù ÉNSI ŠUBU[R]^{Kİ} iš-tab-ba-ar-ma u-zé-li-ma”

“O (yani Amar-girid) “Yukarı Ülkeler”in krallarına ve “Subartu”nun yöneticilerine (Naram-Sin’le ilgili) düşmanca mesajlar göndermeye devam etti” (Steinkeller, 1998: 91-92).

Archi’ye göre Naram-Sin’in kitabelerinde, *alītum* “Yukarı Ülke” ile birlikte kullanılan Subir/Subartum terimi, kralın ordusunun başında kuzey ve kuzey-doğuya doğru ulaştığı en uzak bölgeleri belirtmek için kullanılmıştır ve Subir teriminin aynı zamanda, Habur Üçgeni’ni de kapsamış olması muhtemeldir. Subartu’nun bu

dönemde, Babil açısından Dicle'nin doğu bölgesini belirtmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır (Archi, 1998: 4).

Gelb, Eski Akad dönemi krallarının kayıtlarından hareketle, Subartu'nun bu dönemde, güneydoğudaki Diyala Nehri yakınlarında bulunan Baraḫšum/Marḫaši, ile kuzeybatıda Anadolu sınırları arasında bir yerlerde konumlandığı ileri sürülebileceğini söylemiştir. Yazara göre, Subartu'nun geniş arazisi o dönemde, Dicle Nehri ile o bölgede bulunan dağlar arasındaki ekilebilir toprakları ve ayrıca doğusunda bulunan dağlardaki bir kısım yabanıl bölgeleri kapsamaktadır (Gelb, 1944: 36).

Goetze'ye göre, Naram-Sin imparatorluğunun haritasını çizmek isteyen biri, Subartu sınırlarının kuzeyde nereye kadar gittiği problemiyle karşı karşıya kalır (Goetze, 1946: 166). Burada Naram-Sin dönemine ait olması muhtemel ve kralın fethettiği yerleri sıralayan başka bir yazıtta, "yukarı denizler"in kıyısındaki Subartu ifadesi, dikkate değerdir. Nitekim Steinkeller'e göre bu metin, Akdeniz'i ve Hazar Denizi'ni kastetmiyor göründüğü için söz konusu "yukarı denizler" ifadesi, "Van Gölü ile Urmiye Gölü"ne işaret ediyor olmalıdır. Bundan dolayı Subartu'nun kuzey sınırının, Ermenistan'ın güneyine kadar uzandığı söylenebilir. Zira Naram-Sin'in bu bölgelere kadar geldiğine dair, Diyarbakır yakınlarındaki "Pir Hüseyin"in hemen doğusunda bulunmuş olan parçalar halindeki bir stel, maddi kanıt oluşturmaktadır (Steinkeller, 1998: 95-96).

Hem Sargon'un hem de Naram-Sin'in Subartu üzerine birçok defa sefer düzenlemiş olmasından ve Naram-Sin dönemine ait yazıtlarda, bölgenin yöneticilerinden bahsedilmiş olmasından (Michalowski, 1986: 136) hareketle, Subartu'nun bu dönemde politik olarak birçok krallıktan oluştuğu ve Naram-Sin

döneminde, tartışmalı olmakla birlikte, doğuda Zağroslardan, batıda Amanoslara ve kuzeyde Van Gölü ve Urmiye Gölü kıyılarına kadar uzanan bir alanı kapladığı söylenebilir.

III.4. III. Ur Dönemi Metinlerine Göre Subartu

Michalowski'nin belirttiğine göre bu döneme ait Subartu'ya dair kayıtlar, III. Ur hanedanlığı kralları olan Šulgi (M.Ö. 2094-2047) ve İbbi-Sin'e (M.Ö. 2028-2002) ait yazıtların, Eski Babil döneminde yazılmış kopyalarında geçmektedir. Michalowski, Šulgi dönemine ait bir metinde, Subir için ŠUBUR işareti kullanıldığını ve ayrıca birçok coğrafi isimin geçtiğini belirtmiştir. Yazar bu belgeye göre Subir'in, "Yukarı denizin" yani "Urmiye Gölü"nün sınırlarında bulunduğunu ve Dicle'nin doğusundaki yukarı bölgeleri tasvir etmek için kullanılan genel bir terim olması gerektiğini belirtmiştir. O Subartu'nun ayrıca, Ur kentinin kral yazışmalarında bulunan üç mektupta da geçtiğini ve söz konusu mektuplardan birinin, III. Ur devletinin yüksek rütbeli bir memuru olan Arad-mu'nun, Šulgi'ye gönderdiği resmi nitelikteki bir mektup olduğunu ifade etmiştir. Yazara göre, "Şayet bu mektup güvenilirse, o zaman "Subir'in" Dicle'nin doğusunda bulunduğunu ve muhtemelen Diyala bölgesini ve bu havzanın kuzeyindeki dağları kapsadığını ileri sürebiliriz zira Arad-mu, sınır bölgelerinin vergilerini düzene koyabilmek için onları Subir'e giden yol üzerinden göndermiştir" (Michalowski, 1986: 140-142).

Gelb'in aktardığı ve Šū-Sin dönemine ait bir diğer metinde, Lagaş'ın ensisi Arad-Nanna, Šū-Sin'e ithaf edilmiş bir yazıtta, diğer birçok unvanla birlikte:
"*šagub lú* SU (veya *lú* SU^{Ki}), *ù-ma-da Kar-da-ka* (veya *Kar-da^{ki}-ka*)"

“Kardak ülkesinin ve Subarların yöneticisi”

ünvanlarını da kullanmıştır. Yazara göre Arad-Nanna’nın, Lagaş’ın ensisi ve “Subarların yöneticisi” gibi unvanları kullanması:

“*u$_4$ ma-da Za-ab-ša-li^{ki} ù ma-da ma-da lú* SU^{KI}*-ka mu-ḫul-a*”

“O, Subarların ülkesi ve Zabšali ülkesini yerle bir ettiğinde”

İfadeleriyle başlayan bir kitabenin, Geç Nippur döneminde yazılmış bir kopyasındaki içerikle de uyumludur. Gelb’e göre, söz konusu kitabede geçen ifade ile, Šū-Sin’in, 7. “yıl adında” anlatılan “Zabšali ülkesini tahrip edişi” olayı birbiriyle uyumlu olduğu için muhtemelen iki metin aynı olaya işaret etmektedir. Yazar, “Metne göre Subartu’nun, Elam civarına konumlanan Zabšali ile yakın temasta olduğu düşünülürse, bu dönemdeki güney bölgesinin boyutlarıyla ilgili bir sonuca ulaşılabilir” demiştir (Gelb, 1944: 38).

“Subartu” bu dönemde son olarak III. Ur devletinin son kralı İbbi-Sin’e ait (M.Ö. 2028-2002) Sumerce yazışmalarda geçmektedir. Bu dönemde, Babil’deki isyanlar ve dışarıdan gelen istilalar nedeniyle, III. Ur devleti çöküşe geçmiş ve devletin bu durumu İbbi-Sin’in söz konusu yazışmalarına da yansımıştır. Nitekim yazışmaların büyük bir kısmı, İsin kralı İšbī-İrra’nın (M.Ö. 2017-1985) yükselişi ve bu “yabancı zorbanın” bölgede yarattığı tehdit hakkındadır (Gelb, 1944: 38). Zira söz konusu mektuplardan biri, Kazallu’nun yöneticisi Puzur-Šulgi tarafından Ur kralı İbbi-Sin’e gönderilen ve İšbī-İrra’nın faaliyetlerinden (Michalowski 1986: 142) ve O’nun, Nippur, Su-bir^{ki} ve Hamazi’yi ele geçirmesinden bahseden (Speiser, 1948: 7) bir rapordur. Gelb’in aktardığı metnin ilgili bölümünün Türkçesi şu şekildedir:

“İšbī-İrra Nippur’u fethetti; Su-bir$_4^{ki}$’in ensisi Zi-gu-um-e’yi esir aldı ve Ḫamazi’yi talan etti”

Yazara göre, İšbī-İrra tarafından Subar kralı Zigûme'nin esir alınması ve başkenti Ḫamazi'nin talan edilmesi, Subarların yayılma arzusunun önüne geçememiştir. Nitekim bu olaydan sonra kral İšbī-İrra, Subarlar ve Elamlarla tekrar savaşmak zorunda kalmış ve krallığının bir yılını:

"*mu* ^{d}*Iš-bi-Ir-ra lugal-e lú* SU.A *ù Elam bí-ra*"

"Kral İšbī-İrra'nın, lú SU.A ve Elam'ı bozguna uğrattığı yıl"

olarak isimlendirmiştir. Nihayetinde, III. Ur Hanedanlığının yıkılışında Subarlar ve Elamlar etkili olmuştur.

Gelb'in aktardığına göre, Mari'de bulunan bir tablette "İšbī-İrra'ya bir mesaj gönderen ve daha sonra İšbī-İrra'nın aleyhine dönen, Subarlardan *(Šubariiū)* bahsedilmektedir. Yazar, "Şayet *Su-bir*$_4^{ki}$, *lú* SU.A ve *Šubariiū'*yu birbirine eşdeğer terimler olarak kabul edersek, o zaman bu metinlerde anlatılan olaylar, birbirine uygun bir tablo oluşturabilir" demiştir. Yazara göre, bu durumda Subartu'nun Babil'deki Nippur ile Kerkük'ün doğusundaki dağlarda bulunan Ḫamazi arasında bir yerlerde olduğu söylenebilir (Gelb, 1944: 38-39).

Ungnad'a göre, III. Ur dönemine ait metinlerde, Dicle nehri yakınlarındaki bir Subartu kenti olan Hamazi'nin fethinden bahsedilmiş olması, Subartu'nun etki alanının Dicle nehrine kadar genişlediğini göstermektedir (Ungnad, 1936: 119).

Michalowski ise "Mevcut III. Ur dönemi kaynakları, Subartu'nun sadece Dicle'nin ötesindeki bölgeleri tarif etmek için kullanılan bir terim olduğuna dair, bazı ipuçları sunmaktadır" demiştir (Michalowski, 1986: 142-143).

Gelb, III. Ur dönemindeki Subarlara ilişkin bu tarihi belgelerin tek başına, onları coğrafi açıdan bir yere yerleştirebilmemiz için yeterli olmadığını belirterek devamında, "Belki de Subartu bu dönemde, birkaç farklı politik ve idari birimi

kapsıyordu. Asur bölgesi, III. Ur hanedanlığının üçüncü kralı olan Amar-Sin'in (M.Ö. 2046-2038) hâkimiyeti altındaki bir Asur valisi olan Zariqum tarafından yönetilirken; doğudaki dağlık bölge, kendisine Subarların ve Kardak ülkesinin yöneticisi diyen Šū-Sin'e bağlı, Arad-Nanna tarafından yönetiliyordu" demiştir. Yazara göre, yabancı barbarlara karşı sürekli tetikte olmak zorunda kalan Babil kralları, ikinci bölgeye yani "doğudaki dağlık bölgeye" hiçbir zaman tam anlamıyla boyun eğdirememiştir (Gelb, 1944: 39-40).

III. Ur dönemi metinlerinden ve bilim insanlarının yukarıda değindiğimiz görüşlerinden anlaşıldığı kadarıyla, Subartu bu dönemde Dicle'nin doğusunda, Nippur ile Hamazi arasında bulunmakta ve ayrıca o bölgedeki dağlık alanların bir kısmını da kapsamaktadır.

İsin kralı İšbī-İrra'nın, Subartu'nun ensisi Zigûme'yi esir alıp, başkenti Ḫamazi'yi talan etmesine bakılırsa, Subartu bu dönemde siyasi bütünlüğü olan bir krallık durumunda olmalıdır. Özellikle Subarların Elamlarla birleşerek, III. Ur devletinin yıkılışında etkili olmaları, dikkat çekici bir durumdur.

III.5. Babil Dönemi Metinlerine Göre Subartu

III.5.a. Eski Babil

Michalowski, III. Ur döneminden sonra Subir/Subartu terimi, farklı bölgelerde farklı anlamlarda kullanıldığı için terimin karmaşık bir tarihi olduğunu yazmıştır (Michalowski, 1986: 143).

Speiser, Eski Babil döneminde Subartu ülkesinin, Hammurabi'nin yıl adlarında, ikisinde Ešnunna ve Gutium ile bağlantılı olarak, beş defa (Speiser, 1948: 7); Goetze ise, bu döneme ait kayıtlarda, Marḫaši (Akad döneminin Baraḫšesi) ve özellikle de Zağros Dağları'ndaki Turukku ve Kakmu ülkeleri ile bağlantılı olarak geçtiğini belirtmiştir (Goetze, 1946: 166).

Subartu ile Babil arasındaki savaşlar Eski Babil döneminde de durmamış, özellikle kral Hammurabi (M.Ö. 1792-1750), Subarlarla sürekli mücadele etmiştir (Gelb, 1944: 41). Hammurabi, Babil'in doğusundaki komşusu baş düşmanı Elamla ve onunla ittifak halindeki içlerinde Subartu'nun da bulunduğu diğer hasımlarıyla mücadele yürütmüştür. Kralın birçok "yıl adında" Subartu'ya ve diğer düşmanlarına karşı gerçekleştirdiği askeri harekâtlarla ilgili bilgiler vardır. Örneğin; 30. "yıl adında" Hammurabi, düşmanlarına karşı kazandığı zaferi şu ifadelerle anlatmıştır:
"*mu ḫa-am-mu-ra-pí lugal-e á-gál ki-ág* ^{d}*már-udug-ké á-kal maḫ dingir gal-gal-e-ne ugnim nim*^{ki}*-ma zag mar-ḫa-ši*^{ki}*-ta su-bir*$_{4}^{ki}$ *gu-ti-um*^{ki} *èš-nun-na*^{ki} *ù mà-al-gi*^{ki} *nam-dugud-bi i-im-zi-zi-eš-àm gàr-dar-a-bi i-ni-in-gar-ra-a suḫuš ki-en-gi ki-uri i-ni-in-gi-bi*"

“Tanrı Marduk’un sevgilisi, bilge kral Hammurabi’nin yılı. Hammurabi büyük tanrıların üstün gücüyle Elam’ın ordusunu Marḫaši’den çıkardı. Büyük bir güçle isyana kalkmış olan Subartu, Gutium, Ešnunna ve Malgû’yu yendi. Akad ve Sumer’in temelini birleştirdi” (Ungnad, 1936: 46).

Hammurabi Elam’a karşı elde ettiği galibiyeti, Subartu’ya karşı da gerçekleştirmiş veya en azından gücünü kabul ettirmiş ve böylece Ungnad’a göre, kendisini dünyanın dört tarafının yöneticisi olarak tanımlayabileceğine inanmıştır. Hammurabi yukarıda verdiğimiz metinde, kendisine karşı kurulan ittifaktan bahsetmiş ve düşmanlarını coğrafi bakış açısıyla değil, onların önemlerine göre sıralamıştır. Burada Subartu’nun doğu sınırındaki Marḫaši ve Gutium göze çarpmaktadır fakat Hammurabi’ye ait yazıtlardan, bölgenin batı sınırı hakkında çok fazla şey öğrenilememektedir (Ungnad, 1936: 119-120).

Yine kralın 32. yıl adında, Ešnunna, Subartu ve Gutium ordularının yenilgiye uğratılmasından ve Mankisum ile Dicle kıyısına kadar Subartu ülkesinin fethedilmesinden bahsedilmiştir. Ungnad ilgili metni şu şekilde aktarmıştır:

“*mu ḫa-am-mu-ra-pí lugal-e ur-sag ù-ma di-di* ^{d}*már-udug-ké tukul kala-ga ugnim èš-nun-na*^{ki} *su-bir*$_4^{ki}$ *gu-ti-um*^{ki} *mè-ta šu bí-íb-šub-bi (ma-da) ma-an-ki-súm*^{ki} *ù gú íd-idigna en-na ma-da su-bir*$_4^{ki}$*-še šu-ni sá bí-dúg-ga”*

“Yıl: Kral Hammurabi, kahraman, Marduk’un galibiyetini elde eden, güçlü silahla Ešnunna, Subartu ve Guti ordularını savaşta yendi ve Mankisu şehrini ve Dicle kıyısına kadar Subartu ülkesini geri aldı”

Bu yıl adından, Subartu ülkesinin bu dönemde Dicle Nehri’ne kadar uzandığı, anlaşılmaktadır (Ungnad, 1936: 47, 120).

Benzer şekilde 33. yıl adı, metinlerde Subartu kentleri olarak da geçen Mari ve Malgium ordularının, bozguna uğratılmasıyla bağlantılı olarak adlandırılmıştır. 37. yıl adında, Turukkum ve Kaknum ordularının ve Subartu ülkesinin yenilgiye uğratılmasından ve son olarak 39. yıl adında, Hammurabi'nin, Subartu topraklarına kadar tüm düşmanlarını bastırmasından bahsedilmiştir. Gelb, "Subartu'nun Hammurabi dönemindeki politik konumunu anlamak için ilk olarak, daha önceki yılların siyasi tablosunu yeniden yapılandırmaya çalışmalıyız" demiştir. O'na göre, daha önce Ur kralları tarafından yönetilen ve "Çekirdek Babil" toprakları dışında kalan Asur, Mari ve Ešnunna gibi bölgelerin birçoğu, III. Ur hanedanlığının sonlarına doğru bağımsızlığını kazanmıştır. Asur devleti ilk dönemlerinde, İlušumma (M.Ö. yaklaşık olarak 1980) ve I. Sargon (M.Ö. yaklaşık olarak 1920-1880) gibi kralların hâkimiyeti altında, yayılmacı bir politika izlemiş, daha sonra Amurru asıllı bir hanedanlığa mensup, I. Šamši-Adad (M.Ö. 1808-1776) tarafından fethedilmiştir. O'nun krallığı boyunca Asur, aralarında Suriye, Mari bölgesi ve Ešnunna'nın da olduğu geniş alanları kontrol etmiştir. Šamši-Adad'ın ölümünden sonra Asur imparatorluğu dağılmış, oğlu I. İšmē-Dagan (M.Ö. 1715-1676) İmparatorluğun birliğini korumada yetersiz kalmıştır. Bunun üzerine, Zimri-Lim'in yönetimindeki Mari ve II. İbâl-pi-El'in yönetimindeki Ešnunna tekrar bağımsız olmuştur. Bu arada Babil'de, muhteşem Hammurabi'nin yıldızı parlamaktadır ve O, Babil'in birçok krallığını ve prensliğini yavaş yavaş kendi krallık asası altında birleştirmeye başlamıştır. Kısa süre sonra Mari ve Ešnunna bağlı yönetimler haline getirilmiş ardından da fethedilerek Hammurabi'nin Babil devletine dâhil edilmiştir. O'nun en büyük hedefi, krallığının 29. ve 38. yılları arasında yapmaya çalıştığı, Subartu'nun fethi olmuştur. (Gelb, 1944: 41-42).

Hammurabi dönemine ait ve yine Subartu ve onun komşuları üzerine yapılan bir seferden bahseden bir başka yazıt da Ur'da bulunmuştur (Speiser, 1948: 7; Gelb 1944: 41). Parçalar halindeki Sumerce-Akadca metnin ilgili bölümü şu şekildedir:

Sumerce:

"*lú [ni]m(?)$^{[k]i}$ gu-ti-um^{ki} su-bir^{ki} tu-uk-ri-iš^{ki}-ke kur-bi bad-du eme-bi gili-ma ki-da-bi-še$_{1\ li\text{-}0}$ iskim ḫa-ma-tuk um[uš]-a-bi*…"

Akadca:

"*[awêl elamtim(?)^{ki}] gu-ti-um^{ki}* SU.BİR$_4^{Kİ}$ *tu-uk-ri-iš^{ki} ša ša-du-šu-nu ne-su-ú li-ša-an-šu-nu e-eg-ru a-na ri-it-ti-šu lu-wa-di-am ṭe-em-šu-nu e-še-a-am a-na-ku-ma [l]u uš-te-eš-še-er*…"

" Dağları uzak ve dilleri karmaşık olan [Elam](?), Gutium, Subartu (ve) Tukrišlilerin ellerini sivrilttim ve onların karışık durumlarını bir düzene koydum…"

Ungnad bu metinde, Subartu'nun Gutium ve Tukriš arasında zikredilmesinden hareketle, söz konusu seferin yalnızca Ninive'ye komşu bölgelere kadar gerçekleşmiş olması gerektiğini öne sürmüştür. Yazara göre, dönemin metinlerine bakılırsa Hammurabi, Naram-Sin'in başardığı gibi, Subartu'yu Sedir Ormanı'na kadar ele geçirememiştir (Ungnad, 1936: 48-49, 119-120).

Subartu, I. Babil hanedanlığının çağdaşı, Mari krallığına ait mektuplarda da geçmektedir. Speiser'a göre söz konusu metinler, Subarlar ile Elamlar arasında, o dönemde bir ittifak olduğuna işaret etmektedir (Speiser, 1948: 7). Tel Harīrī'de bulunan mektuplardaki ifadelerden, Subartu'nun bu dönemde saldırgan bir politika izlediği ve bölgedeki güçler için bir tehdit oluşturduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu mektuplardan biri, Zimri-Lim'in bir temsilcisi olan İbâl-pi-El adlı biri tarafından, Mari kralı Zimri-Lim'e (M.Ö. 1776-1762) yazılmıştır (Gelb, 1944: 41-42). Mektupta

Hammurabi Zimri-Lim'in, krallarını Babil'e getirmek için "Šubartum" ülkesine kadar gitmesini istemektedir:

"a-na ma-a-at^{ki} Šu-bar-tim e-li-ma šarra^{meš}-ni šu-nu-ti a-na i-di-ni te-er-šu-nu-ti"

*"*Krallarını yanımıza getirmek için Subartu ülkesine kadar çık (git)".

Fakat Zimri-Lim bu isteğe olumlu yanıt vermemiş ve ona bağlı olanlar da, kralın bu tavrını şu sözlerle desteklemişlerdir:

"*Ba-lum ṣa-bi-im ma-di-im im-ma-ti be-el-ni a-na ma-at^{ki} šu-bar-tim i-il-li"*

"Efendimiz, kalabalık bir ordu olmadan asla Subartu ülkesine giremez"

Ungnad'a göre, bu metinler sadece Subartu'nun bu dönemde politik bir yapı ve birçok krallığa bölünmüş bir ülke olduğuna değil, aynı zamanda bölgenin konumu için öncelikle nereye bakılması gerektiğine de işaret eder. Yazara göre bu bölge, ülkenin merkezinin bulunduğu, Habur Nehri'nin kaynak bölgesidir. Yazar devamında, "Zira Subartu'nun merkezi, Babil'den çok kolay ulaşılabilecek bir konumda değildi ve Fırat üzerindeki Mari'den çok farklıydı. Buradan başlayan bir sefer, Fırat üzerinden Habur'un ağzındaki Tirqa'ya kadar gider ve daha sonra buradan Subartu sınırına kadar yukarı çıkar ve en iyi ihtimalle Habur'un kaynak bölgesi ele geçirilebilirdi "demiştir. O'na göre, her halükarda Hammurabi'nin Mari'nin desteğiyle Subartu'yu ele geçirme planı başarısız olmuş ve O, Subartu'nun doğusunda (Ninive) kazandığı başarıyla yetinmek zorunda kalmıştır. Ungnad, müteakip yılda Zimri-Lim'in başkentinin tahribiyle sonuçlanan Mari'nin bu olumsuz tutumunun, iki kral arasında baş gösteren uzaklaşmaya neden olmuş olabileceğini söylemiştir (Ungnad, 1937: 19).

Gelb de "Onların kralları" ifadesinden, Subartu'nun Hammurabi zamanında siyasi olarak birleşik olmadığı anlaşılmaktadır" demiştir. Yazar söz konusu metnin,

Subartu'nun karmaşık bir dile sahip olduğuna ve uzak dağlık bir bölge ile Asur'un tarıma elverişli topraklarını kapsadığına işaret ettiğini belirterek, bu iddiasına birkaç faktörü kanıt olarak öne sürmüştür. Ona göre:

1) Örneğin, Asur hiçbir zaman Mari metinlerinde zikredilmemiştir, dolayısıyla O'nun Marililer tarafından Subartu terimiyle ifade edildiği farz edilebilir.

2) Subartu krallarına yapılan atıflar, Asur kentinin Šubat-Enlili'nin, çevresindeki krallara yapılan bir göndermeyle paraleldir.

3) Subartu'nun, Hammurabi'nin "yıl adlarında" tasvir edildiği gibi fethi, diğer kaynaklardaki bazı dolaylı atıflar yoluyla, O'nun Asur üzerinde sağladığı kontrol olarak teyit edilmiştir (Gelb, 1944: 41-42).

Finkelstein, Babil bakış açısından Subartu'nun, doğuda Elam'ın kuzey sınırlarından, batıda Suriye'nin kuzey batısındaki Amanoslar'a kadar geniş bir alana yayıldığını, Hammurabi'ye ait yazıtlar ve yıl adlarının içeriğinin ise Subartu'yu Dicle'nin doğu bölgesiyle sınırlandırdığını belirtmiştir. Yazar devamında, Hammurabi dönemindeki metinlerde geçen Subartu'nun, Subartu coğrafyası içerisindeki küçük krallıklardan birine işaret ettiğini ifade etmiştir. O'na göre geniş ölçekteki Subartu, tamamen coğrafi bir terimdir ve hiçbir politik anlama sahip değildir. Nitekim büyük ölçüde Hammurabi döneminin çağdaşı olan Mari arşivlerine göre, Subartu Yukarı Habur bölgesiyle sınırlı görülmektedir. Fakat Subartu'nun Mari'de de, Babil'deki gibi geniş bir coğrafi kavram olarak anlaşıldığından da şüphe yoktur (Finklestein, 1955: 4).

Gelb'e göre, Babil kaynaklarının Subartu'yu Elam'a, (dar anlamda, Susa dolayları) Guti'ye, Ešnunna'ya vd.'ne paralel politik bir birim olarak gösterdiğine dair en iyi kanıt, Hammurabi dönemi metinleridir. Bu metinlere göre Subartu,

Babil'in kuzeyinde, Dicle'den Zağros Dağları'na kadar uzanan bir bölgede bulunmaktadır. Dönemin kaynaklarında Subartu'nun kuzey sınırına işaret edilmemiş, güney sınırı ise, muhtemelen, Ešnunna tarafından tutulan, Diyala'nın kuzeyine uzanmaktadır. Yazar, Subartu'nun Dicle kıyılarına temas ettiğini belirterek, diğer kaynaklarda geçen Subartu kentlerinin Dicle'nin doğusundaki tarıma elverişli bölgelerde bulunması gerektiğini ifade etmiştir. Gelb, "Subartu'nun uzak ve yüksek dağları, şüphesiz ki Zağros silsilesinin bir parçasıydılar. Bu şekilde belirlenen alan, tüm Asur bölgesini kapsar ve ayrıca Subartu'dan çok uzakta olmayan Mari ve Ešnunna'da bulunan yazıtlardaki içeriklere de çok iyi uyar" diye yazmıştır (Gelb, 1944: 85).

Speiser, eldeki mevcut malzemenin bölgenin konumu için Babil'in kuzeyi ve Elam'ın kuzey batısındaki sınırlı bir alana işaret ettiğini söylemiş ve bu bölgenin yaklaşık olarak, Gutilerden bağımsız olduğu bilinen modern Süleymaniye bölgesindeki Lullu(bu) bölgesine denk düştüğünü belirtmiştir. O'na göre bu konumu destekleyen bir diğer neden, Subartu'nun tarihi metinlerde Marḫaši ve Gutiumla ve ayrıca Süleymaniye bölgesine lokalize edilen Hamazi ile birlikte geçiyor olmasıdır. Nitekim bu metinlerden birinde Subartu, Hamazi ile Nippur arasında zikredilmektedir (Speiser, 1948: 7).

Michalowski ise, Babil'de bulunan arşiv metinlerine göre Subartu'nun kabaca, Elam'ın kuzey sınırından Suriye'nin kuzey batısındaki Amanoslara kadar uzanan bir kavis içerisinde, oldukça geniş bir alana yayıldığını belirtmiştir. Yazara göre bu terim, Mari'de Yukarı Habur bölgesini tarif etmek için kullanılıyorken, Babil krallarının yıllıklarında Subartu, Dicle'nin doğu bölgesiyle sınırlandırılmıştır. (Michalowski, 1986: 143).

III.5.b. Orta Babil/Kassit

Kassit döneminde Asur, kuzeyindeki bölgelerde gücünün arttırmaya başlamış, bunun neticesinde Asur'a göre daha zayıf olan Kassit krallarının bu bölgelerde etkili olma şansları azalmış ve Subarlarla temas kurmaları zorlaşmıştır (Gelb, 1944: 44). Bu nedenle, Kassit dönemi metinlerinde Subarlara çok az referans yapıldığını görmekteyiz.

Ungnad'a göre, I. Babil Hanedanlığından sonraki dönemlerde, Subartu ve Subarlar hakkında çok az kayıt bulunmasının nedeni, Subartu'nun Asur İmparatorluğu döneminde, büyük oranda Asur'a karışmış olmasıdır. Ungnad ve Gelb, "Subartu" teriminin bu dönem metinlerinde yalnızca bir defa geçtiğini belirtmişlerdir (Ungnad, 1936: 52; Gelb, 1944: 44). Sonrasında O.R. Gurney, Dur-Kurigalzu'da Kassit dönemine ait yeni bulunan bazı metinlerde, "Subartu" ifadesinin ikinci kez geçtiğini tespit etmiştir (Gurney, 1949: 139-140).

Yukarıda sözünü ettiğimiz, Ungnad'ın ve Gelb'in belirttiği Subartu'ya yapılan bu gönderme, Kassit kralı III. Kaštiliaš (M.Ö. 1249-1242) zamanına aittir ve bir sınır taşı üzerinde bulunmaktadır. Bahsi geçen metinde, Subartu'ya karşı yürütülen bir askeri harekâtta, kahramanca savaştığı belirlenen *Uzub-Šipak* adlı birisine, daha önceki Kassit krallarından biri olan I. Kurigalzu'nun (yaklaşık olarak M.Ö. 1344-1320) yaptığı bir tarla bağışından bahsedilmektedir:

"ú-zu-ub-ši-pa[k] i-na ṣi-il-[ti] ša su-bar-[ti] ku-ri-gal-[zu] i-mu-ur-šu"

"Uzub-Šipa[k] Subartu'ya karşı yapılan savaşta kral Kurigalzu'nun takdirini kazanmıştır"

Ungnad'a göre bu metin, Babil'in Enlil-Nirari komutasında, Dicle kıyısındaki Sugâga'da girdiği savaşla ilgilidir. Asur burada ilk defa bir tarihi metinde, Subartu ile bir tutulmuştur (Ungnad, 1936: 52).

Yukarıda da bahsettiğimiz üzere O.R. Gurney, 1949'da Dur-Kurigalzu'da bulunan bazı metinler yayınlamış ve "Subartu" ifadesinin, Kassit dönemi metinlerinde bir kez daha geçtiğini belirlemiştir. "Subartu"nun geçiği söz konusu bu metin, bir Assur görevlisinin "Hirana" bölgesinde uyguladığı cezai önlemlere dair, Zikir-İlišu adlı birisinin gönderdiği rapor niteliğindeki bir mektuptur. Gurney'in aktardığı metnin, ilgili bölümü şöyledir:

"... [mi-ši-il]-šu i-na (mat) Su-bar-ti i-na alāni ..."

"… (Hirana bölgesinin ordusunun) [yarısı] Subartu'da bulunmaktadır …"

Gurney, "Tabletin yazarına göre, Hirana'nın bir bölümü Subartu ülkesinin, bir bölümü de Suhi ve Mari ülkelerinin kapsamına girmektedir" demiştir. Gurney'e göre Subartu, Babilliler tarafından oldukça belirsiz bir ifade olarak, Asur'u da içine alacak şekilde kuzey ve kuzey doğuyu belirtmek için kullanılmış bir terimdir fakat yukarıdaki metinden Subartu'nun, Orta Fırat üzerindeki Suhi ve Mari ülkelerini kapsamadığı açıkça anlaşılmaktadır (Gurney, 1949: 139-140).

III.5.c. Geç Babil

Gelb'in belirttiğine göre, bu döneme ait metinlerin tümünde Subartu ifadesiyle Asur kastedilmiştir. Yazar, dönemin Babil kralları olan: Nabupolassar (M.Ö. 658-605), II. Nabukadnezzar (M.Ö. 605-562) ve Nabonid'in (M.Ö. 556-539),

Asur ülkesini belirtmek için bazen SU.BIR$_4^{Kİ}$ işaretini ve Asur halkı için bölgesel bir ifade olan *Su-ba-ru-um*'u kullandıklarını söylemiştir (Gelb, 1944: 45).

Ungnad, Nabupolassar dönemine ait bir tapınak kitabesinde bulunan şu ifadeleri aktarmıştır:

"su-ba-ru-um a-na-ru mât-su ú-te-er-ru a-na tilli ù karmi"

"Ben Subarlıyı yendikten ve O'nun ülkesini tahrip ettikten sonra"

Yazar yine II. Nabukednezzar'ın, yazıtlarında kendisini Subartu'nun yöneticisi olarak adlandırdığını söylemiş ve kralın Babil'de bulunan bir inşaat kitabesindeki şu ifadelerini aktarmıştır:

"[…….] mât SU.BİR$_4^{Kİ}$ *k[a-la-ša] šarri na-gi-i ne-su-tim ša qé-re-eb ti-am-tim e-li-tim šarri na-gi-i ne-su-tim ša qé-re-eb ti-am-tim ša-ap-li-tim šakkanakki mât ḫa-at-tim ni-bi-ir-ti nâr puratti a-na e-re-eb ^{d}šamši^{ši} ša i-na a-ma-at ^{d}marduk be-lí-ia be-lu-ut-su-nu a-bi-lu-ma ^{iš}erini^{meš} dannû-tim ul-tu šade la-ab-na-nim a-na âli-ia bâb-íli^{ki} i-ba-ab-ba-lu-nim"*

*"*Bütün Subartu ülkesinin [valisi(?)], yukarı denizlerin ortasındaki uzak bölgelerin kralları, aşağı denizlerin ortasındaki uzak bölgelerin kralları, Fırat'ın ötesinden batıya kadar Hitit valileri, onların hâkimiyeti tanrı Marduk'un emriyle bana bahşedildikten sonra bana, Babil'e, Lübnan dağlarından sürekli dayanıklı sedirler getirdiler"

Hanedanlığın son kralı Nabonid zamanından kalan bir metne göre ise, Nabonid Subartu'yu yenmiştir. Bahsi edilen metnin başlangıç bölümünde, bir yöneticinin Babil'i tahrip ederek, halkına zulüm yaptığı anlatılmaktadır. Ungnad'a göre metinde geçen yönetici, Asur kralı Sanherib'dir (M.Ö. 705-681). Metnin ilgili bölümü şu şekildedir:

"šarru SU.BİR$_4^{Kİ}$ *šà i-na uz-za* ^{d}*marduk ša-al-pú-ut-tim mâti iš-ku-nu mâr ṣi-it lìb-bi-šu i-na kakki ú-ra-as-si-ib-šú"*

"Subartu'nun kralı, Marduk'un öfkesinde (öfkesiyle) Babil'i yerle bir etti, kendi öz oğlunu silahla öldürdü"

Nabonid metnin devamında, Babil'in intikamını alması için tanrısının "Med kralını" O'nun emrine verdiğini şöyle ifade etmiştir:

"*šarru um-man-ma-an-da la a-di-ru ú-ša-al-pi-it eš-ret-sú-un šá ili mât* SU.BİR$_4^{Kİ}$ *ka-la-šu-nù"*

"Korkusuz Med kralı Subartu ülkesinin bütün tanrılarının kült şehirlerini yok etti" Ungnad'a göre, "Asur" ifadesi metnin hiçbir yerinde geçmemektedir zira metinde Asur'un yerine Subartu ifadesi kullanılmıştır (Ungnad, 1936: 54).

Gelb, Geç Babil geleneğine göre meskûn haldeki bütün dünyanın, pusulanın uçlarını simgeleyen dört bölgeye ayrıldığını ve bunların, genellikle Subartu kuzey, Akad (yani Babil) güney, Elam doğu ve Amurru batı olduğunu yazmıştır. Fakat yazarın belirttiğine göre Guti, tarihi metinlerde bazen Subartu'ya bitişik görünür, bazı durumlarda ise Subartu kayıptır ve Guti onun yerini almıştır. Yazar, "Subartu ve Guti'nin bu şekilde yer değiştiriyor olması, iki terimin kısmen eş değer olduğunu akla getirmektedir" demiştir (Gelb, 1944: 86-87).

III.6. Asur Dönemi Metinlerine Göre Subartu

Ungnad Asurlu kralların, yazıtlarında halk olarak "Subarlar"dan, *šubarû* terimiyle çok defa bahsettiklerini; buna karşın Subartu ülkesinden neredeyse hiç bahsetmediklerini belirtmiştir (Ungnad, 1936: 55).

III.6.a. EskiAsur

Eski Asur Dönemi'ne ait Kültepe'de bulunan bir metin, daha önce yayımlanmış Kültepe metinlerinden farklı olarak, Subartu'dan ilk defa coğrafi bir terim olarak bahsetmektedir. Aslında "Mezopotamya Dışı Kaynaklara Göre Subartu" üst başlığı altında vermemiz gereken bu metin, Asur Dönemi kronolojisini tamamladığı için burada verilmiştir.

Sayfa 69'da birkaçını verdiğimiz metinlerden de anlaşılacağı üzere Subartu, daha önceki Kültepe metinlerinde aidiyet ekiyle geçmekteyken (Subartulu, Subartu'dan vb.), ilk defa Erol'un yayımladığı bir metinde coğrafi bir terim olarak kullanılmıştır. Söz konusu metnin ilgili kısmı şu şekildedir:

"… *a-na-ku Šu-İštar i-na Sú-ba-ri-im a-šé-e-šu* …"

"… Ben Šu-İštar'ı Subartu(m)'da dava edeceğim …"

Bu metinden Asurlu tüccarların Subartu bölgesinde de ticari faaliyet yürüttükleri anlaşılmaktadır. Erol, "Šallim-Aššur adlı şahsın Šu-İštar'ı Subartu'da dava edeceğini belirtmesi, bu bölgede de Asur kolonilerinin bulunduğunu akla getirmektedir çünkü tüccarlar arasındaki adli vakaların sadece *kārum* ve *wabartum* merkezlerinde veya Asur şehir meclisinde görüldüğü bilinmektedir" demiştir. Yazara göre, bazı Kültepe metinlerinde Subartu cinsi kumaşların Asur cinsi kumaşlarla birlikte geçmesinden ve Subartu'da üretilen kumaşların Kaniš'e Asur'dan sevkediliyor olmasından hareketle, Subartu'nun Asur'a yakın bir bölgede olduğu düşünülebilir. Dolayısıyla bu terimin, Dicle Nehri boyunca uzanan Asur'un kuzeyindeki bölgeyi veya daha büyük bir ihtimalle, kervanların Asur'dan Anadolu'ya geçiş güzergâhındaki on kadar ticari

yerleşimin de bulunduğu, Dicle ve Fırat nehirlerinin yukarı kesimleri arasındaki bölgeyi karşıladığı söylenebilir (Erol, 2012: 121, 124-125).

Bu durumda, Eski Asur Dönemi'ndeki (M.Ö. yaklaşık olarak 2000-1750) Subartu teriminin "Büyük Subartu"ya değil, "Çekirdek Subartu"ya işaret ettiğini söyleyebiliriz. Ayrıca Gelb, Subartu'nun bu dönemde Asur'u da kapsadığını öne sürmüştür (Gelb, 1944: 42).

Kültepe metinlerinden Subartu'nun politik durumuyla ilgili herhangi bir bilgi elde edilememektedir. Fakat Eski Asur Dönemi ile kısmen de olsa çağdaş olan I. Babil Hanedanlığı kralı Hammurabi zamanına ait bir mektupta, Subartu'nun bu dönemdeki siyasi durumuyla ilgili bazı bilgiler bulunmaktadır. Söz konusu mektupta Hammurabi Mari kralı Zimri-Lim'e:

"a-na ma-a-at^{ki} Šu-bar-tim e-li-ma šarra^{meš}-ni šu-nu-ti a-na i-di-ni te-er-šu-nu-ti"

*"*Krallarını yanımıza getirmek için Subartu ülkesine kadar çık (git)" demektedir (Ungnad, 1937: 19).

Metinde "Subartu'nun kralları"ndan bahsedilmesi, Subartu coğrafyasında bu dönemde siyasi birliğin olmadığına işaret etmektedir.

III.6.b. Orta Asur

Orta Asur kaynaklarında bu ülkenin adı Šubartu formunda görülmektedir (Gelb, 1944: 47). Ninive'de bulunan bir metinde, başlangıç sesi *s* olarak yazıldığı için diğer tüm Orta Asur metinlerinden farklı olan ^{mât}*su-bar-te* formu geçmektedir.

Millard'a göre bu metin, Babil alışkanlıklarının olduğu, I. Tukulti-Ninurta veya I. Tiglat-Pileser dönemine ait olmalıdır (Millard, 1970: 171).

Speiser, bu döneme ait metinlerde Subarların, I. Asur-Uballit döneminden I. Salmanassar dönemine kadar, Asur'un doğusuna yerleştirildiğini ve genellikle Lullu(bu)larla ilişkilendirildiğini ifade etmiştir (Speiser, 1948: 10).

Dönemin metinlerine göre Subarlarla ilk mücadele eden Asur kralı, I. Assuruballit (M.Ö. 1353-1318)'dir (Gelb, 1944: 45). Söz konusu savaş, ilgili metinde şöyle tasvir edilmiştir:

"li-ip-li-pi ša ašur-uballiṭ šarri dan-ni ……. mu-si-pi-iḫ el-la-at mât šu-ba-ri-i ra-pal-ti mu-ra-pi-iš mi-iṣ-ri ù ku-du-ri"

"Güçlü kral ……. ('ın) torunu, geniş Subar ülkesinin gücünü/ordusunu parçalayan Assuruballit, sınırları ve araziyi genişletti" (Ungnad, 1936: 55).

Metinde Subar ülkesinin genişliğinden bahsedilmiş fakat kapsadığı alanla ilgili herhangi bir ayrıntı verilmemiştir.

Gelb, Asur ile Babil arasındaki ilişkilerle ilgili eşzamanlı tarihi metinlerin, coğrafi açıdan Subarlara çok önemli bir referans sunduğunu söylemiştir. Asur kralı Enlil-nîrāri (M.Ö. 1317-1309), Kassit kralı II. Kurigalzu'yu (M.Ö. 1344-1320) yendikten sonra Kassitler, Šasili, Subar ve Karduniaš ülkeleri arasında bulunan topraklara dağılmış ve sınır hattı üzerine yerleşmişlerdir (Gelb, 1944: 45). Ungnad'ın aktardığı metin şu şekildedir:

"*ul-tú Ša-si-li mât Šu-ba-ri* [*adi m*]*ât Kar-du-ni-aš eqleti*^{meš} *ú-šam-ši-lu-ma i-zu-zu mi-iṣ-ru ta-ḫu-mu iš-kun-nu*"

“Šasili (ve) Subar ülkesinden, Karduniaš ülkesine (yani Babil’e) kadar olan toprakları iki parçaya böldüler (ve) alanı ve sınırı tespit ettiler” (Ungnad, 1936: 59-60).

Gelb’e göre, metindeki Šasili’nin, Tukulti-Ninurta I’in bir kitabesinde aşağı Zap’ın diğer tarafına, yani Asur’dan uzağa, konumlanmış olarak bahsedilen *Ša-si-la* ile aynı olması, “Subarların ülkesinin” aşağı Zap’ın güney bölgelerinin bir kısmını da kapsadığına kanıttır (Gelb, 1944: 45).

I. Adad-Nîrari (1295-1263) de Kassitler, Gutiler, Lullu(bu)lar ve Subarlara karşı yapılan savaşlardan bahsetmiştir (Gelb, 1944: 46):

“… ni-ir dap-nu-ti um-ma-an kaš-ši-i qu-ti-i lu-lu-me-i ù šu-ba-ri-i …”

“… Kassit, Guti, Lullu(bu) ve Subar’ın güçlü ordularını yerle bir eden …” (Ungnad, 1936: 55).

Metinde bu halkların bir arada zikredilmesi ve I. Adad-Nîrari’nin hepsine karşı savaşmış olması, aralarında bu dönemde bir ittifak olduğunu akla getirmektedir.

I. Salmanassar (M.Ö. 1263-1233) döneminde de Asur-Subar mücadelesinin devam ettiği anlaşılmaktadır (Gelb, 1944: 46). Nitekim bu döneme ait bir metinde kral kendisini:

“ka-šid lu-ul-lu-u-bi ù šu-ba-ri-i” yani,

“Lullu(bu)ların ve Subarların fatihi” olarak nitelendirmiştir (Ungnad, 1936: 55).

Yine I. Tukulti-Ninurta’nın (M.Ö. 1233-1197) kitabelerinde de Subarlara çok sayıda referans yapılmıştır. Kral yazıtlarında, selefi olan kralların kitabelerindeki klişelerden farklı olarak, kendisine “Subarların ve Gutilerin ülkesinin kralı ve tüm Nairi ülkelerinin kralı” der (Gelb, 1944: 46):

"^{iš}tukul-ti ^{d}nimurta šar kiššati šar mât aš-šur šar kib-rat arba-i ^{d}šam-šu kiššat niši^{meš} šarru dan-nu šar mât kar-du-ni-aš šar mât šu-me-ri ù ak-ka-di-i šar tâmti elênîti šaplîti šar ḫur-ša-ni ù na-me-e rapšûti^{meš} šar mât šu-ba-ri-i qu-ti-i ù šar kul-la-at mâtâti ni-i-ri"

"Tukulti-Ninurta, herkesin kralı, Asur'un kralı, dört cihanın kralı, bütün insanlığın güneşi güçlü kral, Karduniaš ülkesinin kralı, Sumer ve Akad ülkelerinin kralı, yukarı ve aşağı denizlerin kralı, dağların ve düzlüklerin kralı, Šubar, Guti ülkesinin kralı ve tüm Nairi ülkelerinin kralı" (Ungnad, 1936: 56).

Bu ifade, bu dönemde Subartu ülkesinin Gutilerin Ülkesi ve Nairi Ülkeleri civarına konumlanmış olması gerektiğini akla getirmektedir (Gelb, 1944: 46).

Kral diğer birkaç kitabede ise, tümü de Subarların ülkesine (*mât Šu-ba-ri-i*) yayılmış durumdaki, Papaḫi (Kurtu), Katmuḫi, Bušši, Mummi, Alzi, Madani, Niḫani, Alaḫa, Teburzi, Burukuzzi[25] ülkelerinin fethini anlatır (Gelb,1944: 46):

"ina ûme^{me}-šu-ma mât kúr-ṭí-i mât kad-mu-ḫi mât bu-uš-ši mât mu-um-mi mât al-zi mât ma-da-ni mât ni-ḫa-ni mât a-la-ḫa mât te-búr (?)-zi mât bu-ru-lum-zi si-ḫír-ti mât šu-ba-ri-i rapal-ta ina ra-ap-pi lu-ú-la-iṭ šarrâni^{meš} ša-pi-ri-šu-nu ana šêpê^{meš}-ḫa ú-šék-níš ù ṭup-ši-ka e-mi-id"

"O zamanlarda, geniş Subar ülkesine yayılmış olan Kurtu, Katmuḫu, Buššu, Mummu, Alzu, Madanu, Niḫanu, Alaya, Teburzu, Burulumzu ülkelerini yendim, onların kral naipleri/vekilleri ayaklarıma kapandı ve onları haraca bağladım" (Ungnad, 1936: 56).

Gelb'in de belirttiği üzere bu metin, tüm bu ülkelerin, daha kapsayıcı olan "Subarların Ülkesi" terimi altına dâhil olan küçük devletçikler olduğunun kanıtıdır.

[25] Ungnad bu ülkenin ismini Burulumzu/Burulimzi olarak vermiştir (Ungnad, 1936: 56).

Bu devletlerin lokalizasyonunun yapılması, I. Tukulti-Ninurta zamanında Subarlar tarafından yerleşilen bölgenin sınırlarının belirlenmesi açısından büyük öneme sahiptir. Subarların ülkeleri kapsamındaki yerler, Mitanni-Ḫanigalbat'ın Šuta, Waššukkanni, İrrite, Taida, Kaḫat, Ḫarrān, vb. yerleşim yerleriyle karşılaştırıldığında, iki grubun açıkça birbiriyle uyumlu olmadığı görülmektedir. Buradan, şayet Mitanni-Ḫanigalbat devleti Mezopotamya'da bulunuyorduysa, bu durumda I. Tukulti-Ninurta zamanındaki Subarlar, başka bir yere lokalize edilmelidir anlamı çıkar. Gelb, bu olguların Forrer'i "Subarların ülkesi" olarak ifade edilen yukarıda listelenmiş devletlerin çoğunun lokalizasyonu için Toros dizisi ile Yukarı Dicle arasındaki bölgeye bakmaya sevkettiğini söylemiştir (Gelb, 1944: 46).

Goetze de benzer bir yaklaşımla, M.Ö. yaklaşık olarak 1300'lerde Asur'un batısındaki toprakların, üç bölüme ayrıldığını söylemiştir:

1. Habur ve Fırat vadilerindeki Hanigalbat-Mitanni ülkesi,
2. Yukarı Dicle bölgesinde geniş bir alana yayılmış olan Subarların ülkeleri,
3. Türkiye'nin doğusundaki dağlarda bulunan, daha kuzeydeki Nairi ülkeleri.

Goetze'ye göre, daha sonra "Subarların ülkesi" ifadesi ortadan kaybolmuş ve bu ülke Nairi ülkeleri içerisine dâhil olarak, Bitlis-su ve Batman-su arasındaki bölgede Šubria ülkesi adıyla varlığını devam ettirmiştir. O'na göre, Asurluların bin yılın ortalarında Hanigalbat-Mitanni dedikleri ülke, Hurriler tarafından kolonileştirilmişti, hatta geniş bir alana yayılmış durumdaki Subarların ülkesi de muhtemelen bir sömürge alanı durumundaydı (Goetze, 1946: 166-168).

"Subartu ülkesi" ifadesi, I. Tukulti-Ninurta döneminden yaklaşık olarak yüz yıl sonra, I. Tiglat-Pileser (M.Ö. 1114-1076) dönemine tarihlenen bir kitabede tekrar geçmiştir (Ungnad, 1936: 57). Söz konusu metinde I. Tiglat-Pileser'in, Subarların

ülkesine boyun eğdirerek, Subartu kentlerini geri alması anlatılmıştır (Gelb, 1944: 46):

"mât šu-ba-ri-i šap-ṣu-te la ma-gi-ri ú-šék-niš mât al-zi ù mât bu-ru-lum(?)-zi ša bilat-su-nu ù ma-da-at-ta-šu-nu ú-šàm-si-ku-ni ni-ir bêlû-ti-ia kabta êli-šu-nu ú-kín šatti-šam-ma bilta ù ma-da-at-ta a-na âli-ia ^{d}a-šur a-na maḫ-ri-ia lit-tar-ru-ni ki-ma ša i-na kar-du-ti-ia-ma ša ^{d}a-šur bêlu kaka dan-na mu-šék-niš la ma-gi-ri qa-ti u-šat-me-ḫu-ma mi-ṣir mâti^{ti}-šu a-na ru-pu-še iq-ba-a 4 lim ^{mât}káš-ka-a-ia^{meš} ^{mât}ú-ru-ma-a-ia^{meš} ṣâbu^{meš}mât ḫa-at-[te]-e la ma-gi-ri ša i-na da-na-ni-[šu]-nu âlâ^{meš}-ni ša mât šu-bar-te da-gil pa-an ^{d}a-šur bêli-ia iṣ-ba-tu a-la-ki a-na mât šu-bar-te lu iš-mu-ú me-lam qar-du-ti-ia ú-si-ḫi-ip-šu-nu-ti tâḫâza e-du-ru šêpê^{meš}-ia iṣ-ba-tu a-di nam-kur-ri-šu-nu ù 2 šu-ši ^{iš}narkabâti^{meš} ṣi-mit-ti ni-ri-šu-nu al-qa-šu-nu-ti-ma a-na niši^{meš}mâti^{ti}-ia am-nu-šu-nu-ti"

"Asi ve kibirli halkıyla birlikte, Subar ülkesini hâkimiyet altına aldım. Vergilerini vermeyen Burulum(?)zi[26] ve Alzi ülkelerine gelince, onları hâkimiyetimin ağır boyunduruğu altına aldım. Böylelikle onlar, yıllık haraç ve vergiyi şehrim Asur'a, benim huzuruma getirmek zorunda kaldılar. Tanrı Asur, kendisine itaatkâr olan Subar ülkesinin şehirlerinde zorbalık yapan Hitit ülkesinin asileri, 4000 Gaşkalı (ve) Urumiyeliyi yenmem ve ülkesini genişletmem için kahramanlığıma uygun olarak bana güçlü bir silah verdi. Benim Subartu ülkesine seferimi işittiklerinde, kahramanlığımın dehşetinden yerlere kapandılar. Savaşmaktan korkup silahlarını bıraktılar. Mal ve mülklerinin yanında yüz yirmi savaş arabasını kendime aldım ve onları kendi halkımın hizmetine soktum"

[26] Luckenbıll, bu ülkenin adını Purukuzzi olarak vermiştir (ARAP I, 1926: 77).

Ungnad'a göre, Subar ülkesinin burada Alzi ve Burulumzi ülkelerini de kapsadığı anlaşılmaktadır. Fakat bu dönemdeki Subartu, Dicle bölgesinden Sedir Ormanı'na kadar uzanan eski Subartu coğrafyası değil, sadece onun bir bölümüdür. Yazar, "Asur döneminde Subartu'nun, çok geniş ve kapsamlı bir anlamda kullanıldığını söylemek mümkün değildir" demiştir (Ungnad, 1936: 57-58, 124).

III.6.c. Geç Asur

Subartu Geç Asur dönemi metinlerinde, *Šub-ri-a*, *Šu-ub-ri-a-a, Šub-ri-e Šub-ri-a-a* vb. formlarda ayrıca sadece bir metinde *Šub-ra-a-a* formunda geçmektedir (Gelb, 1944: 47).

Subartu bu dönemde II. Adad-Nîrari'nin (M.Ö. 911-891) bir kitabesinde, Arinu, Turḫu ve Zaduri kentleriyle bağlantılı olarak, "*Šub-ri-e* ülkesi" formunda zikredilmiştir (Gelb, 1944: 47) fakat söz konusu kentlerin konumuyla ilgili, kaynaklarda bir değerlendirme yapılmamıştır. Luckenbıll'in verdiği ilgili metin şu şekildedir:

"… Arinu, Turhu, Zaduri (ve) Šubre birliğinin (?) kentleri Asur'dan ayrılmıştı …" (Luckenbıll, 1926: 362).

II. Adad-Nîrari'den sonra başa geçen II. Tukulti-Ninurta döneminden (M.Ö. 890-884) kalan ve kralın 884 yılında yaptığı bir seferi anlatan yıllıkta, Subartu ile ilgili şu ifadeler geçmektedir:

"ta-na-ti kiš-šú-ti-ia šá aš-šur ^{d}šamš[i^{ši} ……..]. šadi-i šá-q[u-te] ištu mât šu-ba-ri-i a-di mât gíl-za-a-ni u mât na[-i-ri……. ba]r(?)-ri šá .[.]-qi[..] šá ul-ta-qu-ú

napḫar $_{2}$ *lim* $_{7}$ *me* $_{2}$ *sis[ê*^{meš} *ina* ^{âl}*]ni-n[u-a ……] mâti-ia eli šá pa-an ú-ša—ter(!) ar-ku-ús"*

"Benim gücümün büyüklüğünün şöhreti, Asur, güneşim, Subar ülkesinin yüksek dağlarından, Gilzanu ve Nairi ülkelerinin sonrasına kadar [ulaşan (?).....] ..... [.....] [bana verdi (?)]. Ben eskisinden daha fazla olarak: Ülkemin [başkenti (?)] Nin[ive'de], toplam 2702 atı boyunduruk altına aldım (?)" (Ungnad, 1936: 58).

II. Tukulti-Ninurta'nın oğlu II. Asurnasırpal de (M.Ö. 883-859) aynı şekilde, kitabelerinde Subarlarla yaptığı savaşlardan bahsetmiştir. Kral bu ülkeden, Nairi'ye karşı yapılan seferlerle bağlantılı olarak, *Šub-ri-e* ve *Šub-ri-a-a* formlarında bahsetmektedir. Gelb'e göre, muhtemelen her iki terim de aynı politik birimi kastetmek için kullanılmıştır. Ayrıca bu döneme ait metinlerde Subar ülkesinin kralı, *An-ḫi-te/ti* olarak geçmektedir (Gelb, 1944: 47-48).

Söz konusu metinlerden biri, Ungnad tarafından şu şekilde aktarılmıştır:

"ummanât$^{ḫi.a.meš}$ *mâtâte na-i-ri mât ḫab-ḫi mât šu-ba-re-e u mât ni-ir-be kîma* ^{d}*adad ra-ḫi-ṣi eli-šú-nu áš-gu-um"*

"Nirbu ülkesinin, Subar ülkesinin, Ḫabḫu ülkesinin ve Nairi ülkesinin üzerine (fırtına) tanrı(sı) Adad gibi kükredim" (Ungnad, 1936: 59).

Aynı döneme ait bir diğer metinde:

"... UN.MEŠ KUR *aš+šur an-ša-te šá* TA *pa-an su-un-qi bu-bu-te a-na* KUR.KUR.MEŠ *šá-ni-a-te a-na* KUR *šup-re-e e-li-ú-ni ú-te-ra-šu-nu ina* ^{uru}*tu-uš-ḫa ú-ša-aṣ-bi-su-nu"*

"Büyük bir kıtlıktan kaçıp, Šupria'dan sonra diğer ülkelere giden Asurluları getirdim ve Tušḫan'a yerleştirdim" ifadeleri bulunmaktadır.

Bu metinden Asurluların ekonomik nedenlerden dolayı Šupria'ya kaçtıkları fakat Asurnasırpal'in onları tekrar geri getirip Tušhan'a yerleştirdiği anlaşılmaktadır. Kessler, metinde bahsi edilen Asurluların, Dicle'den karşıya geçerek Šupria'ya (*elû*) kaçmış olmalarının coğrafi olarak mümkün olduğunu çünkü Šupria ülkesinin, Tušhan eyaletinin tam karşısında konumlandığını ifade etmiştir. Yazara göre, kralın yıllıklarından Šupria devletinin prensi Anḫite'nin haracını (*madattu*) ödeyerek, Asur krallığının koruması altına girdiği ve böylece ülkesini Asur'un saldırılarından koruduğu anlaşılmaktadır. Yazar, "Dönemin metinlerinden hareketle, Šupria'nın Dicle Nehri'nin kuzey bölgesinin tamamını kapsamadığı, yalnızca Amedi/Diyarbakır ve Bartman-su arasındaki bölgeye yayıldığı söylenebilir" demiştir (Kessler, 1980: 106).

Yine konuyla ilgili olarak Luckenbıll şu iki metni aktarmıştır:

"… Tuşha(n) kentinde kaldığım esnada Zamâni'nin oğlu Amme-bala'dan, Šuprê ülkesinin Anḫitesi'nden, Nirdun ülkesinin Tubusi'sinin oğlu Lapturi'den …… haraç kabul ettim"

"… Šuprê ülkesinin haracı olan, gümüş, altın, bakır, kurşun, demir, kadehler/bardaklar, kaplar, sığırlar, koyunlar (ve) atları Damdamussa kentinde kabul ettim …" (Luckenbıll, 1926: 447, 502).

Müteakip kral III. Salmanassar'ın (M.Ö. 858-824) yazıtlarında, muhtemelen, aynı Anḫite tekrar geçmektedir. Bu metinlerden birinde, ona karşı yapılan bir seferden şu şekilde bahsedilmektedir:

"^{uru}*ú-bu-m[u šá* ^{l}*an-ḫi-ti* KUR *šub-ri-a-a* KUR-*ud"*

"Šupria'nın Anhiti'sinin kenti, Ubume'yi ele geçirdim"

Kessler'e göre, başkenti Upumu fethedilmesine rağmen, bölgesel Šupria devletinin bu durumdan çok fazla etkilenmediği anlaşılmaktadır. Bu durumda Upumu, muhtemelen fethedilmemiş sadece kuşatılmış olmalıdır. Šupria'nın Anḫitesi haracını ödeyerek bağımsızlığını satın almış görünmektedir (Kessler, 1980: 107).

Kessler Upumu ve Kullimeri'nin, Yeni Asur döneminde Šupria yöneticilerinin ikâmet ettiği önemli yerleşimler olduğu konusunda hiçbir şüphe olmadığını belirtmiştir. Yazarın belirttiğine göre, Upumu o dönemde Šupria'nın geleneksel başkentiydi ve aynı zamanda bir kale görevi görmekteydi. Upumu'nun krali bir ikametgâh olma özelliği, kenti kuşatan III. Salmanassar'ın yazıtlarından beri bilinmekteydi. Yazara, Upumu'nun Diyarbakır'ın Lice ilçesinin öncü kenti olduğunu, Kullimeri'nin ise Batman-su vadisinin doğusunda bulunan Gre Migro'ya lokalize edilebileceğini söylemiştir (Kessler, 1995: 56).

Šub-ri-a ülkesi, Asur kralı Asarhaddon'un (M.Ö. 681-669) kitabelerinde de geçmektedir ve bu referanslar, Subarlarla ilgili Asur metinlerinde geçen son kayıtlardır. Söz konusu metinlerden biri, Urartu'dan Šupria'ya kaçan kaçaklarla ilgilidir (Gelb, 1944: 47) ve şu şekildedir:

"… Serserilerin/kaçakların, kontrolden çıkmışların, efendilerini terk edip Šupria'ya kaçmış olanların hepsinin parmaklarını kestim, burunlarını, gözlerini, kulaklarını onlardan ayırıp/kesip aldım …" (Luckenbıll, 1926: 235).

Urartu ve Asur arasında kısmi bir bağımsızlığa sahip olarak yaşayan Šupria'nın bu durumu, Asarhaddon zamanında son bulmuştur. Asarhaddon, Šupria'yı ilhak ederek, ülkenin iki önemli kenti olan Upumu ve Kullimeri'ye Asurlu yöneticiler atamıştır (Kessler, 1995: 56).

Salvini, Asarhaddon'un Šubria'yı aldıktan sonra Urartulu kaçakları, Urartu kralı Rusa'ya iade ettiğini belirtmiş ve "Bu durum iki devlet arasındaki ilişkilerin, karşılıklı anlaşmalarla düzenlendiğine işaret etmektedir" demiştir (Salvini, 2006: 115).

Šupria'nın coğrafi konumuyla ilgili olarak Gelb, "Šupria ülkesinin farklı dönemlerde Subarların ülkesi ile ne ölçüde uyuştuğu veya farklılaştığıyla ilgili bir şey söylemek zordur" demiştir. Yazar, Geç Asur tarihi kitabelerinde Subarların ülkesinin, Dicle'nin kuzeyinde ve doğusunda bulunan dağlardaki alanları kapsadığını ve sınırlarının bazı zamanlar Zağros'tan Amurruların ülkesine doğru uzak batıya ve Elamların ülkesine doğru uzak doğuya ve güneye uzandığını belirtmiştir. Yazara göre, sınırları bu şekilde belirlenen bölgenin içerisinde Subarlar, Zağros Dağları'ndaki belirli bazı alanları Gutiler, Lullu(bu)lar, Kassitler ve hatta Elamlarla paylaşmışlardır (Gelb, 1944: 48, 88).

Benzer bir açıklama Kessler tarafından yapılmış yazar, Šubaru coğrafyası ile Šupria devletinin kapsadığı alanlar arasında bir farklılık olup olmadığının henüz tam olarak belirlenemediğini ve ayrıca, Šupria'nın batı sınırı hakkında bilgi veren yazılı bir kaynak bulunmadığını belirtmiştir (Kessler, 1980: 106, 108).

Goetze ise "Subarların ülkesi" ifadesinin, Orta Asur döneminden sonra ortadan kaybolduğunu, bu bölgenin Nairi ülkeleri içerisine dâhil olarak "Šupria ülkesi" adıyla varlığını devam ettirdiğini ve bu ülkenin de Bitlis-su ile Batman-su arasındaki bölgede bulunduğunu[27] öne sürmüştür (Goetze, 1946: 166). Aynı şekilde Salvini de Šubria'nın, Dicle'nin kollarından biri olan Batman-su civarında bulunan bir sınır bölgesi olduğunu belirtmiştir (Salvini, 2006: 110).

[27] Bkz. harita II.

Kessler, arkeolojik açıdan Šupria bölgesi ve özellikle yakın çevresi hakkında yapılan araştırmaların, oldukça yetersiz bir durumda olduğunu belirtmiştir. Yazar devamında, "Asur ve Urartu arasında bulunan Šupria'nın bu kapalı durumu, muhtemelen sadece isminde saklı bulunan eski politik ve topoğrafik bir terim olan Šubarû'yu barındırmamakta, aynı zamanda M.Ö. I. binde, bir kısmı tipik birer Hurrice isim taşıyan yöneticileri olan, bir zamanlar tüm dağlık kuzeye hâkimiyet kurmuş bir halkı da ifade etmektedir" demiştir. Yazara göre, uzun süre Urartu ile ortak bir sınırının olması, bu devletin varlığıyla ilgili, riskli bir durumun olduğunu akla getirmektedir. Fakat birkaç bağlantı yolu haricinde, Urartu ile olan dağlık sınır kışın kolayca kapanabilmekte ve aşılması neredeyse imkânsız hale gelmektedir. Bu durum, bölgenin kendisini Urartu devletinin doğrudan yönetmesinden uzak tutmasını sağlamış, asıl işgal ve politik baskı tehlikesi ise, güneyden gelmiştir. Šupria'nın bağımsızlığı, Asurlulara, Šuprialı yöneticilerin işgalden korunmak için sahip oldukları yeteneğe ve kısman de zor çevre koşullarına bağlı olmuş ve Šupria bu konumunu, Asarhaddon dönemine kadar korumayı başarmıştır. Kessler Yeni Asur metinlerinin, Upumu ve Kullimeri'yi bölgenin en önemli iki kenti olarak kaydettiğini ve bu iki kentin dışında mevcut kaynaklarda, yirmiye yakın Šupria yerleşiminin adının geçtiğini, fakat bunların çoğunun sadece Asarhaddon döneminde verilen yeni adlarının bilindiğini ifade etmiştir. Yazar devamında, "Dönemin metinlerinden, Upumu ve Kullimeri dışında sadece Marḫuḫa (Markuḫa) kalesinin önemli olduğu anlaşılmaktadır" demiştir (Kessler, 1995: 56-58).

Šubria'nın Urartu ile Asur arasındaki konumuna Salvini de dikkat çekmiş ve bu bölgenin, Urartu kralı Minua zamanından (M.Ö. yaklaşık olarak 810-785) II. Rusa zamanına (M.Ö. yaklaşık olarak 680-639) kadar Urartu saldırılarına uğradığını

yazmıştır. Yazar devamında, "Koyuncuk'tan bir mektup, Urartu kralının (I. Rusa mı yoksa II. Argişti mi olduğu açık değildir), Šubria kralı Ḫut-Tešup üzerinde açıkça baskı kurduğunu yazmaktadır" demiştir. Yazar, M.Ö. 657 yılına doğru, bir Urartu valisi olan Andaria adlı bir şahsın, Upumu ve Kullimeri kentlerine saldırdığını fakat bu kişinin Asur yanlısı gruplar tarafından öldürüldüğünü ve başının Ninive'ye, Asurbanipal'e (M.Ö. 669-627) götürüldüğünü söylemiştir. Yazara göre bu durum, bu iki büyük gücün bu bölgeye verdiği önemi göstermektedir, nitekim Uratu ve Asur, son dönemlerine kadar Šubria bölgesi için birbirleriyle mücadele etmiş görünmektedir (Salvini, 2006: 110, 121-122).

Gelb Babil kaynaklarının, Subarların yerleştikleri alanın güney ve doğu sınırlarını, Asur'dan gelen dokümanların ise, daha çok o alanın kuzey ve batı sınırlarını belirlemede katkı sunduğunu ifade etmiştir. Yazara göre, tarihi Asur kitabeleri genellikle Subarların ülkesinin, batıda "Çekirdek Asur"un kuzeyindeki ve batısındaki Yukarı Dicle ile Ermenistan dağları arasında bir yerlerde bulunan geniş bir alandan, güneyde Aşağı Zap ile Diyala nehirleri arasında bir yerlere yayıldığını ima eder. Yazar Subartu'nun bu genişliğine, Aşağı Zap'ın güneyinde bulunan bir Subar kentinden bahseden Enlil-nîrāri'nin, "Subarların geniş ülkesi"ne Papaḫi, Katmuḫi vb. gibi daha küçük politik birimleri de dâhil eden I. Tukulti-Ninurta'nın ve Subar ülkesinden Gilza ve Nairi ülkelerine kadar uzanan yüksek dağlardan bahseden II. Tukulti-Ninurta'nın kitabeleri tarafından da işaret edildiğini yazmıştır. Gelb, "Subartu Asurlular ve Babilliler tarafından farklı tanımlanmıştır. Babilliler Subartu'yu kuzeye, dolaylı olarak Asur'u da kapsar şekilde, konumlandırıken; Asurlulara göre Subartu ve Subarlar, kendileriyle sürekli savaşan yabancı bir ülke ve yabancı bir halktır" demiştir (Gelb, 1944: 87).

III.7. Mezpotamya Dışı Kaynaklara Göre Subartu

Subartu ve Subarlar ile ilgili ifadeler, Mezopotamya kaynakları dışında Amarna, Boğazköy ve Ras Şamra (Ugarit) metinlerinde de geçmektedir.

III.7.a. Amarna Tabletleri

Mısır kralı III. Amenofis (M.Ö. yaklaşık olarak 1390-1352) ile halefi IV. Amenofis'in (M.Ö. yaklaşık olarak 1352-1336), Hititler, Kıbrıs, Babil, Mitanni ve Asur ile yaptıkları (Kuhrt, 2010: 245) diplomatik yazışmaları içeren Amarna mektuplarında da Subartu ile ilgili kayıtlar bulunmaktadır (Ungnad, 1936: 49). Subartu ülkesi bu tabletlerde, S/Zu-ba-ri formlarında (Speiser, 1948: 11), birkaç defa geçmiştir (Gelb, 1944: 48). Bu metinlerden biri, şu şekildedir:

"mâ[ru^{meš}] ^{amêl}ša-ri šarri^{ri} tu-ba-ú-na-nu ^{âl}ir-qa-ta tu-b[a-a] ki-ta a-na šarri^{r}[^{i} i]-nu-ma na-ad-nu [……. a-na] ^{mât}s[u-]ba-ri q[a-du] 30 (?) sisê^{meš} ^{iš}n[arkabâti^{meš} t]i-di lìb-bi ^{âl} i[r-qa-ta]"

"Kralın (yani Firavunun) düşmanının oğulları, bize karşı kin besliyorlar. Fakat Irqata[28] şehri krala karşı sadıktır. Subar ülkesine 30 (?) at ve savaş arabası verdikten sonra Irqata'nın niyetini bilmez misiniz" (Ungnad, 1936: 49).

Diğer bir mektupta, *Su-ba-ri* adı yerine, sadece bir hata olarak, *a-na mât Su-ri*[29] yazılmıştır. Son olarak üçüncü mektupta, "Subarların ülkesine" bir memur gönderildiğinden bahsedilmiştir (*i-na mât Su-[b]a-ri*) (Gelb, 1944: 48).

[28] Suriye'deki Tripoli şehrinin kuzey doğusunda bulunan Arqa kenti ile bir kabul edilmektedir (Ungnad, 1936: 49).
[29] Ungnad 1936: 50.

Gelb Weber'in, Amarna tabletlerine yaptığı ek açıklamasında, hiç tereddüt etmeden Subarların ülkesini Orta Mezopotamya'daki Mitanni devleti ile aynı kabul ettiğini ve bu düşünceyi Speiser ve daha ihtiyatlı bir şekilde Ungnad'ın da kabul ettiğini söylemiştir. Yazara göre, bu özdeşleştirmenin gerekçeleri, söz konusu metinlerin hiçbirinde açık değildir. Yazar, bu düşüncenin daha ziyade Hurri ve Subar'ın aynı etnik grup olduğu genel kabulü üzerine temellendirildiğini ifade etmiş ve "Suriyelilerin Subartu'yu, Babil ya da Asur anlamında yorumlayıp yorumlamadıklarını bilmeye ihtiyacımız var" demiştir. Ona göre, şayet Subartu Babilliler anlamına geldiği gibi Suriyeliler anlamına da geliyorsa, o zaman bu dönemde güçlü kral Aššur-Uballit'in hâkimiyeti altındaki Asur'u da içeren Babil'in kuzey batısını kapsamaktadır. Eğer bununla birlikte Suriyeliler, Asurlu bakış açısıyla ele alınırsa o zaman Subarların ülkesi, Toros dizisi ile Yukarı Dicle arasında bir yerlerde, Asur'dan bağımsız bir politik birimdir denebilir (Gelb, 1944: 48-49).

III.7.b. Ras Şamra/Ugarit Metinleri

Subartu/Subarlar ile ilgili olduğu iddia edilen bir ifade de, Ras Şamra metinlerinde geçmektedir. Söz konusu Ugaritçe metinde, XIII. yy.'da bölgede hüküm sürmüş bir kral, çeşitli halkların kökenleriyle ilgili bilgi vermektedir:

"élp qtṣ élp ddmį élp ẖrį élp ẖtį élp alšį élp šbr"

"Kadeş kökenli, Didim (?) kökenli, Ḫurri kökenli, Ḫatti kökenli, Alašya kökenli, Šubaru kökenli" (Ungnad, 1936: 107).

Gelb'e göre, Hurrilerin ve Subarların, Ras Şamra'da bulunan bir tablette birlikte geçiyor olmasından çıkarılabilecek en makul sonuç, Subarların bu dönemde

etnik veya politik bir birim olarak, Hurrilerden veya Mitannilerden bağımsız bir biçimde şekillenmiş olduğudur (Gelb, 1944: 48). Speiser ise, bu metinde geçen *šbr*'nin *Šubaru* ile ilişkili olamayabileceğini öne sürmüştür (Speiser, 1948: 12).

III.7.c. Boğazköy Tabletleri

Boğazköy tabletlerinde Subarlara dair, sadece birkaç referans vardır. Söz konusu metinlerden birinde konumuzla ilgili olarak, *mât Šu-ba-ri-i* ifadesi geçmektedir (Gelb, 1944: 49) ve Akadca olan metnin içeriği şu şekildedir:

"i-na mât qí-iṣ-wa-at-na it-tal-ka [……-a]k-ku-uš-šu ḫa-nu-ú i-na mât ḫal-ba-a il-li-ka [……..]-ak-ku-uš-šu ḫa-nu-ú i-na mât šu-ba-ri-i il-li-ka [……..]-ak-ku-uš-šu ḫa-nu-ú i-na mât qí-in-ṣa it-tal-ka […….]-ak-ku-uš-šu"

*"*Qiṣwatna'dan sonra [……]'ya gider onu al (onu kullan). Ya da Halep ülkesinden sonra [……..]'ya gider onu al. Ya da Šubaru ülkesinden sonra [……..]'ya gider onu al. Ya da Qinṣa ülkesinden sonra [……..]'ya gider onu al"

Ungnad, metinde ismi sayılan ülkeler arasında, dikkat çekici bir ilişkinin olmadığını belirtirken (Ungnad, 1936: 51), Gelb ise, "Eğer bu sıralama dikkate alınırsa o zaman bu metin, Subar topraklarının bir kısmını, her ikisi de kuzey Suriye'de bulunan Ḫalpa (modern Halep) ve Kinza (Kadeş, modern Tell Nebi Mend) arasına bir yerlere yerleştiriyor gibi görünmektedir" demiştir (Gelb, 1944: 49).

Yine bu döneme ait bir mektupta, *Zu-pa-ri-i* ifadesi geçmektedir fakat söz konusu tablet kırık olduğu için bu ifadenin Subartu'yu mu kastettiği belirlenememiştir. Ayrıca bir Hitit kehanet metninde, *šarr mât Šu-bar-ti* (Šubartu ülkesinin kralı) ifadesi geçmektedir. Gelb'e göre, Mitanni ülkesi Boğazköy

metinlerinde çokça geçtiği için bu metinlerde geçen Subarların, gerçekte Mitanniler veya Hurriler olduğunu varsaymanın hiçbir gerekçesi olamaz (Gelb, 1944: 49).

Hitit kehanet metninde geçen "Subartu Ülkesinin Kralı" ifadesinden yine Subartu'nun bu dönemde de politik bir niteliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Pre-Sargonik dönemden (M.Ö. III. bin ortalarından önce), Geç Asur ve Geç Babil (M.Ö. I. bin ortaları) dönemlerine kadar, Sumerce ve Akadca metinlerde çeşitli formlarda geçen güncel ifadeyle "Subar ve Subartu" terimleri, bilim insanları arasında çeşitli tartışmalara neden olmuştur. Bu tartışmaların en dikkat çekici olanı, Subarların Hurrilerle özdeş olup olmadığı sorusu etrafında yoğunlaşmıştır.

Ungnad'ın öncülük ettiği bir kısım bilim insanı, "Subar"ı bir çatı kavram olarak kabul etmiş ve güneyde Filistin'den, kuzeyde Ermenistan'a ve Kafkaslara; doğuda Zağroslardan, batıda Amanoslara ve oradan Babil'e kadar uzanan topraklarda yaşayan, Hurriler dâhil tüm Eski Yakın doğu halklarını bu terimle tanımlamış ve bu teoriyi "Pan-Subar" kavramıyla açıklamışlardır. Dolayısıyla, içinde Hurricenin de bulunduğu birçok dili "Subarca" olarak adlandırmışlardır.

Gelb, Subarların en eski dönemlerden itibaren Sumer ve Akadlarla birlikte yaşayan bir halk olduğunu iddia ederek, Subarları Hurrilerden farklı ve yeterince araştırılmamış müstakil bir etnik grup olarak değerlendirmiştir. Yazar, bu iddiasını öncelikle, 24 tanesi III. Ur dönemine ve 5 tanesi de Eski Babil dönemine ait, metinlerde $SU^{(Kİ)}$ ya da $SU.A^{(Kİ)}$ işaretleriyle birlikte yazılan ve kendisinin "Subarca" olarak kabul ettiği şahıs isimlerine dayandırmıştır (Gelb, 1944).

Speiser ve onun takipçisi olan bazı araştırmacılar ise, "Subartu"nun III. binyıldan önce Elam yakınlarında bulunan ve kuzeye doğru uzanan belirli bir alan için coğrafi bir anlama sahip bir kavram olarak ortaya çıktığını, "Subar" teriminin ise III. binyılın sonuna kadar, sebebi henüz tespit edilemeyen bir şekilde, daha genel bir anlam kazanmaya başladığını öne sürmüşlerdir. Speiser'e göre bu terim, Mezopotamya'nın güneyinde "kuzey" ve "kuzeyliler" ve muhtemelen belirli bazı

diller için kuzeyinde ise, hem etnik hem de politik olarak Hurri ile eş değer anlamda kullanılmıştır. Yazar ayrıca, Gelb'in Subarca olduklarını iddia ettiği şahıs isimlerinin, o bölgede konuşulan Lullu(bu)ca, Elamca, Hurrice gibi diğer bazı dillerle bağlantılı olduklarını ve bu isimlerden yola çıkılarak homojen bir Subar etnik unsurunun varlığının iddia edilemeyeceğini belirtmiştir. Nitekim Gelb'in, söz konusu isimlerden birkaçı hakkındaki açıklamaları, pek makul gibi görünmemekte ve bu isimlerin "Subarca" olmadığını iddia eden bilim insanlarının tezini güçlendirmektedir. Örneğin O; Ungnad tarafından incelenen üç ismin Hurrice kökenli olmasıyla ilgili olarak, "SU(.A^{Kİ}) işaretiyle birlikte yazılan *Ku-zu-zu*'nun, Nuzi isimleri olan *Ku-uz-zu* ve *Ku-uz-za-ri/zi'*ye benzemesi, onu Hurrice yapmaz; *Še-bi*, bir Nuzi ismi olan *Še-bi-a* ile bağlantılı olamaz" demiş ayrıca, *Tuliia*'ın yine bir Nuzi ismi olan *Dulia* ile bir ilgisinin olmadığını öne sürmüştür (Gelb, 1944: 19). Fakat yazarın yukarıda verdiği üç ismin (*Ku-zu-zu, Še-bi* ve *Tuliia*), Nuzi'de bulunmuş Hurrice isimler (*Ku-uz-zu, Še-bi*-a ve *Dulia*) ile olan fonetik benzerliğini fark etmek için sanırım dilbilimci olmaya gerek yoktur.

Bununla birlikte Gelb, Akap-šen, Arip-atal, Ḫupitam, Kirip-ulme, Taḫiš-šen, Tešup-šelaḫ, Unap-tan ve köken olarak bu isimlerden farklı olduklarını iddia ettiği, Addabuni, Barbaragi, Bulbat, Ḫušanak, Zubuš, Zurzura gibi isimleri değerlendirerek, birinci gruptaki isimlerin geçtiği metinlerde hiçbir etnik nitelemenin olmadığını fakat Hurrice ile ilgili yüzeysel bir bilgiye sahip herhangi birinin bile, bu isimlerin Hurrice olduklarını fark edebileceğini belirtmiş, ikinci gruptaki isimlerin ise metinlerde SU$^{(Kİ)}$ veya SU.A^{Kİ} işaretiyle birlikte görüldüğünü ve bu isimleri taşıyan kişilere "Subarlar" denildiğini ifade etmiştir (Gelb, 1944: 20).

Söz konusu şahıs isimlerinin dilbilimsel kökenleriyle ilgili yapılan bu tartışmanın netlik kazanabilmesi için söz konusu isimlerin dilbilim uzmanları tarafından tekrar ele alınması ve titizlikle incelenmesi gerekmektedir.

Gelb'in iddiasına karşı çıkan Speiser'in fikirlerinde de problemli bazı noktalar söz konusudur. Örneğin Speiser, Gelb'in Hurrice olarak kabul ettiği bazı sözcükleri, Subarca sözcükler başlığı altında ele aldığını belirtmiş ve yazarın bu tutarsızlığı açıklamak için Subartu'yu sadece coğrafi bir kavram olarak, Hurrice kelimeleri de Subarca başlığı altında, bir ülke olarak Subartu'da kullanılan formlar şeklinde açıkladığını söylemiştir. Yazar, Gelb'in bu görüşlerine karşı çıkarak, "Şayet Subartu, coğrafi bir kavram olarak mantıklı bir şekilde izah edilebilseydi, bu iddia o zaman makul olabilirdi fakat bu söz konusu olmaktan uzaktır" demiştir. (Speiser, 1948: 3-4). Ancak ardından Subartu'nun, Mezopotamya'nın güneyinde yaşayanlar tarafından daha kuzeydeki belirli bazı bölgeleri belirtmek amacıyla coğrafi bir terim olarak ortaya çıktığını söyleyerek, kendi söyledikleriyle çelişkiye düşmüştür.

Yazarın bir diğer sorunlu görüşü, Lullu(bu)-Subar özdeşliğinin mümkün olabileceği iddiasıdır. Bu düşünce de iki açıdan sorunludur:

I) Yazar bir taraftan Subar'ın etnik bir anlam taşımadığını ve coğrafi bir terim olduğunu iddia ederken, diğer yandan etnik bir anlamda ele aldığı Lullu(bu)'nun Subar ile özdeş olduğunu kanıtlamak için bazı deliller sunmuştur (Speiser, 1948: 8).

2) I. Salmanassar (M.Ö. 1263-1233) dönemine ait bir metinde kralın kendisini:

"ka-šid lu-ul-lu-u-bi ù šu-ba-ri-i" yani, "Lullu(bu)ların ve Subarların fatihi" (Ungnad, 1936: 55) olarak nitelemesidir. Speiser, I. Salmanassar dönemine kadar Subarların Asur imparatorluğunun doğusuna yerleştirildiklerini söylemiş ve bu

terimin Asur kralları tarafından Hurrileri belirtmek için kullanıldığını iddia etmiştir. Bu durumda, dolaylı olarak Lullu(bu) ve Hurri'nin özdeş olduğunu iddia etmiş olmaktadır. Fakat Speiser bu iki durumla ilgili herhangi bir açıklama yapmamıştır.

Hurri-Subar özdeşliğini savunanları zor duruma düşüren bazı argümanlar da söz konusudur. Bunlardan biri, her ne kadar Speiser söz konusu metinde geçen "*Šbr*"nin Subarlar olarak okunamayabileceğini öne sürse de, etnik grupların listelendiği bir Ras Şamra metninde, hem Hurri hem de Subar isimlerinin birlikte, geçiyor olmasıdır. Bir diğer argüman, bir Hitit kehanet metninde, *šar mât Šu-bar-ti* (Šubartu ülkesinin kralı) ifadesinin geçmesidir. Gelb, Mitanni ülkesi Boğazköy metinlerinde çokça geçtiği için bu metinlerde geçen Subarların, gerçekte Mitanniler veya Hurriler olduğunu varsaymanın hiçbir gerekçesi olamayacağını söylemiştir (Gelb, 1944: 49). Bu iki nokta da henüz tam olarak açıklanabilmiş değildir.

Hurri-Subar tartışması, ilk zamanlarda adeta Speiser ile Gelb arasında kendi tezini üste çıkarma yarışmasına dönüşmüştür. Dolayısıyla Gelb'in tüm argümanları Speiser tarafından; Speiser'inkiler ise Gelb tarafından çürütülmeye çalışılmıştır. Bunun neticesinde, taraflar iddialarını güçlendirmek için bazı zorlama kanıtlar gösterme yoluna başvurmuşlardır.

İkinci bir konu, tezimizin üçüncü bölümünde açıklamaya çalıştığımız, Subartu'nun kronolojik süreçteki coğrafi kapsamı ve politik özelliği meselesidir. Nitekim Steinkellerin de belirttiği gibi, Subartu bölgesinin kapsamı, hem dönemden döneme hem de aynı dönem içerisinde, bu terimi kullananların bulundukları coğrafi konuma göre değişiklik arz etmiştir. Yazar III. binden itibaren biri "Çekirdek Subartu" diğeri "Büyük Subartu" olmak üzere iki farklı Subartu coğrafyasının varlığına dikkat çekmiştir. Yazarın belirttiğine göre, Pre-Sargonik dönemden itibaren

belgelere geçen dar ve orijinal anlamdaki Subartu terimi, Diyala bölgesinin kuzeyine ve Zağros dağlarına kadar Dicle Nehri'nin doğusuna yayılan bir alanı belirtmek için kullanılmıştır. Bu bölge, daha sonraları Asur anavatanı olarak şekillenecek olan coğrafya ile aynı kabul edildiği için dar anlamdaki Subartu, Asur'un III. bindeki bir adıdır denilebilir. Geniş anlamdaki Subartu ise, ilk olarak Sargonik hanedanın önemli bir üyesi olan Naram-Sin'in krali yazıtlarında geçmiş burada, Zağros Dağlarından Amanos Dağlarına kadar tüm "Yukarı Mezopotamyayı" ifade etmiştir. Bu dönemden, Eski Babil döneminin sonuna kadar, Subartu her iki anlama da gelmektedir. Fakat Babillilerin ve güney Mezopotamya'nın, örneğin Babil'in Hammurabisi ve Ešnunna'nın Daduşşası'nın bakış açısından, Subartu hâlâ Asur'a işaret etmektedir. Diğer taraftan Orta Fırat üzerindeki Mari'de kullanıldığı zaman aynı terim, Habur bölgesini ifade etmiştir (Steinkeller, 1998: 77-78). "Subarların Ülkesi" ifadesi 13. ve 14. yy.'lardan sonra ortadan kaybolarak "Nairi Ülkeleri"nin kapsamına dâhil olmuş ve Nairi Ülkeleri'nden biri olan "Šubria Ülkesi" (Bitlis Su ve Batman Su arasındaki bölgede) adıyla varlığını devam ettirmiştir.

Bu konuda da tartışılması ve açıklığa kavuşturulması gereken bir nokta söz konusudur. Bu, Naram-Sin zamanına ait bir kitabeden hareketle, Subartu'nun doğuda İran'ın güneydoğusunda bulunan Paraḫšum'dan batıda "Sedir Ormanı" yani Akdeniz sahilindeki "Amanos sırası"na kadar uzandığı sonucunun çıkarılmasıdır. Bu açıklamaya bakılacak olursa, Pre-Sargonik dönemde hüküm sürmüş olan Adab kralı Lugal-annemundu zamanında (M.Ö. III. binin ortaları), Gutium'dan Orta Dicle'nin batısına kadar olan sınırlı bir alana lokalize edilen Subartu coğrafyası, aradan birkaç yüzyıl geçtikten sonra tüm Yukarı Mezopotamya'yı kapsayacak biçimde muazzam

bir genişleme göstermiştir. Gelb de bu rekonstrüksiyonda iki problem olduğunu söyleyerek, bu problemleri şu şekilde sıralamıştır:

1) Subartu'nun Kuzey Suriye'ye kadar batıya uzandığını gösteren başka bir erken dönem kaynağının olmaması,

2) Sedir Ormanları ve Sedir Dağları'nın, Amanos Bölgesi'nde değil de Yakın Doğu'nun başka bir yerinde olma ihtimali (Gelb, 1944: 36).

Speiser ve Ungnad da aynı şekilde "Sedir Ormanları"nın Yakın Doğu'nun başka bir yerinde olması ihtimalini gündeme getirmişlerdir. Bunun yanında Michalowski, Adab kralı Lugal-annemundu dönemine ait bir yazıtta geçen "Sedir dağı" ifadesinden, İran'dakinin kastedildiğini yazarak (Michalowski, 1986: 143), Sedir dağlarının Yakın Doğu'da sadece Amanoslarda olmadığını belirtmiştir.

Burada ilginç olan şudur ki, Subartu hakkında çalışma yapan araştırmacılar, "Sedir Dağları'nın/Ormanları'nın" sadece Amanoslarda olamayabileceğini belirtmiş oldukları halde, Subartu'nun sınırlarının kısa sürede nasıl batıdaki Amanoslara kadar genişlediği hakkında, Gelb'in yukarıda verdiğimiz zayıf itirazından başka, güçlü bir şüpheye düşmemişlerdir. Naram-Sin'in kitabesinde geçen "Sedir ormanları" ifadesinin nereyi işaret ettiği hakkında da bir çalışma yapılması gerekmektedir.

Hurri-Subar konusunun tam olarak açıklığa kavuşturulması, eldeki malzemenin ve bundan kaynaklanan araştırmaların azlığı nedeniyle, çok mümkün gibi görünmemektedir. Konuyla ilgili daha net sonuçlara ulaşmak için öncelikle Gelb'in Subarca olduğunu iddia ettiği isimlerin, dilbilim uzmanları tarafından titizlikle tekrardan ele alınması gerekmektedir. Bundan başka bir Ras Şamra metninde Hurri ve Subar'ın birlikte geçiyor olması da açıklanması gereken bir durumdur. Diğer taraftan, I. Tukulti-Ninurta zamanına ait bir metinde geçen ve

“Subarların ülkeleri” olarak belirtilen bölgelerin, gerçekte o dönemdeki Mitanni-Hanigalbat yerleşimleriyle aynı olup olmadığı konusuyla ilgili, yine dilbilimsel araştırmalar ve tarihi coğrafya çalışmaları yapılmalıdır.

Bu noktada sonuç olarak şunları söylememiz mümkündür: Subar terimi ilk ortaya çıktığı dönemde, muhtemelen etnik bir anlamda, bir veya birkaç yakın grubu belirtmek için kullanılmış olmalıdır. Söz konusu terimin ilk dönemlerde Hurrileri kapsamadığı anlaşılmaktadır çünkü Mezopotamya’daki ilk Hurri izleri M.Ö. III. binin sonlarında ortaya çıkmaya başlamışken; Subarlara dair izler ise III. binin ortalarına kadar geriye gitmektedir.

Subartu, Pre-Sargonik döneme ait birçok metinde, belirli bir bölgede konumlanmış ve belirli bir yöneticisi olan bir ülke olarak tasvir edilmektedir. M.Ö. III. bin gibi erken bir zamanda ortaya çıkan bölgesel bir siyasi oluşumun, feodal bir yapısının olması yani bir veya akraba birkaç aşiretten oluşmuş olması, güçlü bir ihtimal gibi görünmektedir. Fakat bu terim, III. binin sonlarına doğru, bilinmeyen bir nedenden dolayı, daha geniş bölgeleri kapsayan bir terime dönüşmüş ve bölgeye sonradan gelen Hurrileri de kapsamına almıştır. Nitekim tarihi metinlerde Subar ülkeleri olarak belirtilen bölgelerden bazıları, hem Hurrice isimler taşımakta hem de Hurrice isimler taşıyan yöneticiler tarafından yönetilmektedir.

KAYNAKÇA

ALPMAN, A., (1998), "Anadolu'da Huriler", **II. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri Çorum 16-22 Eylül 1996'dan Ayrıbasım**, s. 27-37.

ARCHİ, A., (1998), "The Regional State of Nagar According to the Texts of Ebla", **Subartu,** C. IV 2, s. 1-17.

BRİLL'S NEW PAULY Encyclopedia of the Ancient World, (2008), English Edition: Chiristine F. Salazar Brill's New Pauly, Vol. 2, s. 499 vd., Leıden-Boston.

BRİLL'S NEW PAULY Encyclopedia of the Ancient World, (2008), English Edition: Chiristine F. Salazar, Vol. 13, s. 900 vd.,Leıden-Boston.

CHİERA, E., SPEİSER, E.A., (1924-1925), "A New Factor in the History of the Ancient East", **Annual of the American Schools of Oriental Researches**, Vol. 6, s. 75-92.

ÇIĞ, M.İ., (2009), **Sumerlilerde TufanTufanda Türkler**, İstanbul: Kaynak Yayınları.

DOLCE, R., (1998), "The Palatial Ebla Culture in the Context of North Mesopotami and North Syriaan Main Powers", **Subartu**, C. IV 2, s. 67-83.

EDZARD, D.O., GERTRUD, F., (1974), **Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes, bd. II: Die Orts-und Gewässernamen der Zeit der 3. Dynastie von Ur**, Wiesbaden : Ludwig Reichert.

EDZARD, D.O., GERTRUD, F., EDMOND, S., (1977), **Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes, bd. I: Die Orts-und Gewässernamen der Präsargonischen und Sargonischen Zeit**, Wiesbaden : Ludwig Reichert.

EROL, H., (2012), "Bir Kültepe Metnine Göre Eski Asur Devrinde Subartu Bölgesi", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. LII, S. II, s. 117-127.

FİNKELSTEİN, J.J., (1955), "Subartu and Subarians in Old Babylonian Sources", **Jornal of Cuneiform Studies**, Vol. 9, No. 1, s. 1-7.

GADD, C.J., (1926), "Tablets from Kirkuk", **Revue D'assyriologie et D'archeologie Orientale**, Vol. 23, No. 2/4, s. 49-161.

GELB, I.J., (1944), Hurrians and Subarians, Chicago: The Unıversty of Chicago Press.

GIBSON, C.L., (1961), "Observations some Important Ethnic Terms in the Pentateuch", **Journal of Near Eastern Studies**, Vol. 20, No. 4, s. 217-238.

GOETZE, A., (1937), "Subartu Beitrage zur Kulturgeschichte und Völkerkunde Vorderasiens by Arthur Ungnad", **Journal of American Oriental Society**, Vol. 57, No. 1, s. 104-109.

GOETZE, A., (1946), "Hurrians and Subarians by Ignace j. Gelb", **Journal of Near Eastern Studies**, Vol. 5, No. 2, s. 165-168.

GRONBERG, B., Et al., (1980), **Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes, bd. III: die Orts-und Gewässernamen der Altbabylonischen Zeit**, Wiesbaden : Ludwig Reichert.

GURNEY, O.R., (1949), "Texts from Dur-Kurigalzu", **IRAQ**, Vol 11, s. 131-142.

HROZNY, B., (1929), "Die Lander Churri und Mitanni und die Altesten Inder", **Archiv Orentalni**, C. 1, s. 91-111.

IZADY, M.R., (1992), **The Kurds: A Concise Handbook**, Washington: Crane Russak.

İSLAM ANSİKLOPEDSİ, (1988), c. 1, s. 321 d., İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Yayınları.

JENSEN, P., (1891), "Vorstudien zur Entzifferung des Mitanni", **Zeitschrift für Assyriologie und Verwandte Gebiete**, C. VI, s. 34-73.

KESSLER, K., (1980), **Beihefte zum Tübingen Atlas des Vorderen Orients Reihe B Nr. 26 Untersuchungen Zur Historischen Topographie Nordmesopotamiens**, Wiesbaden : Ludwig Reichart Verlag.

KESSLER, K., (1995), "Šubria Urartu und Aššur Topographical Questions around the Tigris Sources", **Universita di Roma "La Sapienza" Dipartimento di Scienze Storiche Archeologiche e Antropologiche dell'Antichita Quaderni di Geografia Storica 5 Neo Assyrian Geography**, s. 55-67.

KÖROĞLU, K., (2010), **Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıcından Perslere Kadar**, İstanbul: İletişim Yayınları.

KUHRT, A., (2010), **Eski Çağ'da Yakındoğu Cilt. I**, Çeviren: Dilek ŞENDİL, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

LANDSBERGER, B., (1924), "Über die Völker Vorderasiens im Dritten Jahrtausend", **Zeitschrift für Assyriologie und Verwandte Gebiete**, C. 35, s. 216-234.

LUCKENBILL, D.D., (1926), **Ancient Records of Assyria and Babilonia Vol. I, II**, Chicago: The University of Chicago Press.

MALLOVAN, M.EL., (1939), "White-Pointed Subartu Pottery", **Melanges Syriens Offert a Monsieur Rene Dussaud**, C.2, s. 888-899.

MİCHALOWSKİ, P., (1986), "Mental Maps and Ideology: Reflection on Subartu", **The Origins of Cities in Dry-Farming Syria and Mesopotamia in the Thırd Millenium B.C**., Edited by Harvey WEISS, s. 129-155.

MİLLARD, A.R., (1970), "Fragments of Historical Texts from Nineveh: Middle Assyrian and Later Kıngs", **IRAQ**, Vol. 32, s. 167-176.

MONTE, G.F., TISHLER, J., (1992), **Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes, bd. VI, 2: Die orts-und Gewässernamen der Hethitischen Texte Supplement**, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.

NISSEN, H.J., (2004), **Ana Hatlarıyla Mezopotamya Yakın Doğu Arkeolojisinin İlk Dönemleri**, Çeviren: Z. Zühre İLKGELEN, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

OPPENHEİM, B.M., (1947), **Subaraeisches in Urartu und das alter der Subaraeischen Kultur**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

OPPERT, J., (1889), "La Langue Sumerienne dans les Syllabaries Assyriens", **Zeitschrift für Assyriologie und Verwandte Gebiete**, C. IV, s. 172-174.

PARPOLA, S.,PORTER, M., (2001), **The Helsinki Atlas of the Near East in the Neo-Assyrian Period**, Finland: Vammalan Kirjapaino.

SALVİNİ, M., (2006**), Urartu Tarihi ve Kültürü**, Çeviren: Belgin AKSOY, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

SAYCE, A.H., (1889), "Miscellaneous Notes", **Zeitschrift für Assyriologie und Verwandte Gebiete**, C. IV, s. 382-394.

SPEİSER, E.A., (1930), **Mesopotamian Origins The Basıc Population of the Near East**, London: Unıversty of Pensilvania Press.

SPEİSER, E.A., (1931-1932), "Ethnic Movements in the Near East in the Second Mıllenıum B.C. The Hurrians and Their Connections With the Ḫabiru and the Hyksos", **Annual of the American Schools of Oriental Researches**, C. 13, s. 13-54.

SPEİSER, E.A., (1941), **Introduction to Hurrian**, Pensylvanıa: New Haven : Pub. by the American schools of Oriental research under the Jane Dows Nies publication fund.

SPEİSER, E.A., (1948), "Hurrians and Subarians", **Journal of American Oriental Society**, Vol. 68, No. 1, s. 1-13.

STEİNKELLER, P., (1998), "The Historical Background of Urkesh and the Hurrian Beginnings in Northern Mesopotamia", **Bibliotheca Mesopotamica Urkesh and the Hurrians Studies in Honor of Lloyd Costen**, Vol. 26, Urkesh/Mozan Studies 3, s.75-98.

THREAU-DANGİN, F., (1937), "Untersuchungen zum Babylonischen Mietrecht by Leo Oppenheim", **Revue D'assyriologie et D'archeologie Orientale**, C. 34, No. 3, s. 147-148.

UNGNAD, A., (1915), "Assyrian Personal Names", **Orientalistiche Literaturzeitung**, C. 18, s. 240-254.

UNGNAD, A., (1936), **Subartu Beitrage zur Kulturgeschichte und Völkerkunde Vorderasiens**, Berlin: Walter de Gruyter Druck.

UNGNAD, A., (1937), "Mäeri und Subartu", **Orientalia**, Vol. 6, s. 19-20.

VEENHOF, K.R., (2001), **Geschichte des Alten Orients bis zur Zeit Alexanders des Großen**, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.

ZADOK, R., (1985), **Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes, bd. VIII: Geographical Names According to new-and Late Babylonian Texts**, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.

ÖZET

Subartu ve Subar ifadeleri, Pre-Sargonik dönemden itibaren çivi yazılı kaynaklarda çeşitli bağlam ve formlarda geçmektedir. Subartu terimi ilk olarak, Pre-Sargonik dönemde Dicle'nin doğusu ve Diyala nehrinin kuzeyindeki sınırlı bir bölgeyi ifade etmek için kullanılmış fakat sonraki zamanlarda, söz konusu kavramı kullananların coğrafi konumuna göre, farklı bölgelere işaret eden bir terime dönüşmüştür. Subar terimi ise, Subartu coğrafyasının sakinlerini belirtmek için kullanılmış ve bilim insanlarının genel eğilimi, bu terimin ilk zamanlarda etnik bir anlamdan daha çok "kuzeyli ya da dağlı" anlamında ve sonrasında da Hurrileri belirtmek için kullanıldığı olmuştur. Buna karşın bu terimin, ilk dönemlerde de etnik bir anlamda kullanılmış olması muhtemeldir. Nitekim tezimizde de üzerinde durduğumuz gibi, Subarların ayrı bir etnik grup olduklarını öne süren I.J. Gelb'in ortaya koyduğu kanıtlar, bir kısmı ikna edici olmaktan uzak olsa da, tam anlamıyla çürütülmüş değildir.

Subartu ve Subar konusu henüz tam anlamıyla netleşmemiştir. Bunun en önemli sebebi, konuyla ilgili mevcut malzemenin oldukça sınırlı olması ve bunların bilim insanları tarafından farklı şekillerde yorumlanmasıdır.

Bu çalışmanın amacı, Subarlara ilişkin yapılmış araştırmaları gözden geçirerek, ortaya derli-toplu bir çalışma koymaktır.

ABSTRACT

The term Subartu is used in cuneiform sources to specify limited area located the east of the Tigris River and north of the Diyala in the Pre-Sargonic period. Later the term used to indicate the different regions at different periods. As stated by Michalowski this term is a “transhistorical”.

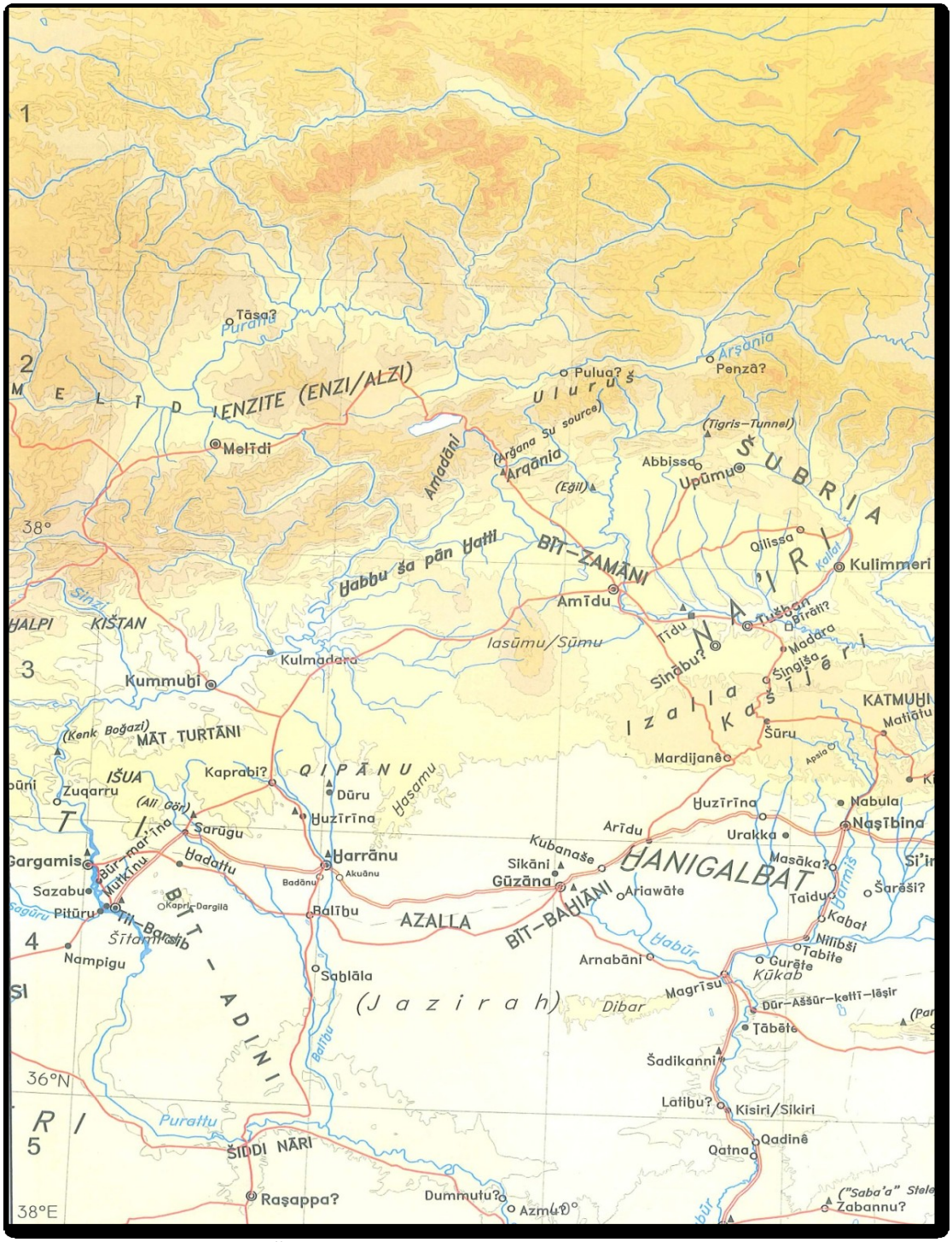
The term Subarians that also mentioned in the cuneiform sources, according to the general opinion of scientists is used to describe the Hurrians. But their cited in the literature before the Hurrians enter on the scene of Mesopotamia suggests that they are a different ethnic group. The scarcity of relevant materials prevents us to reach definite conclusions.

The aim of this study is to reveal the collective work about Subartu and Subarians.

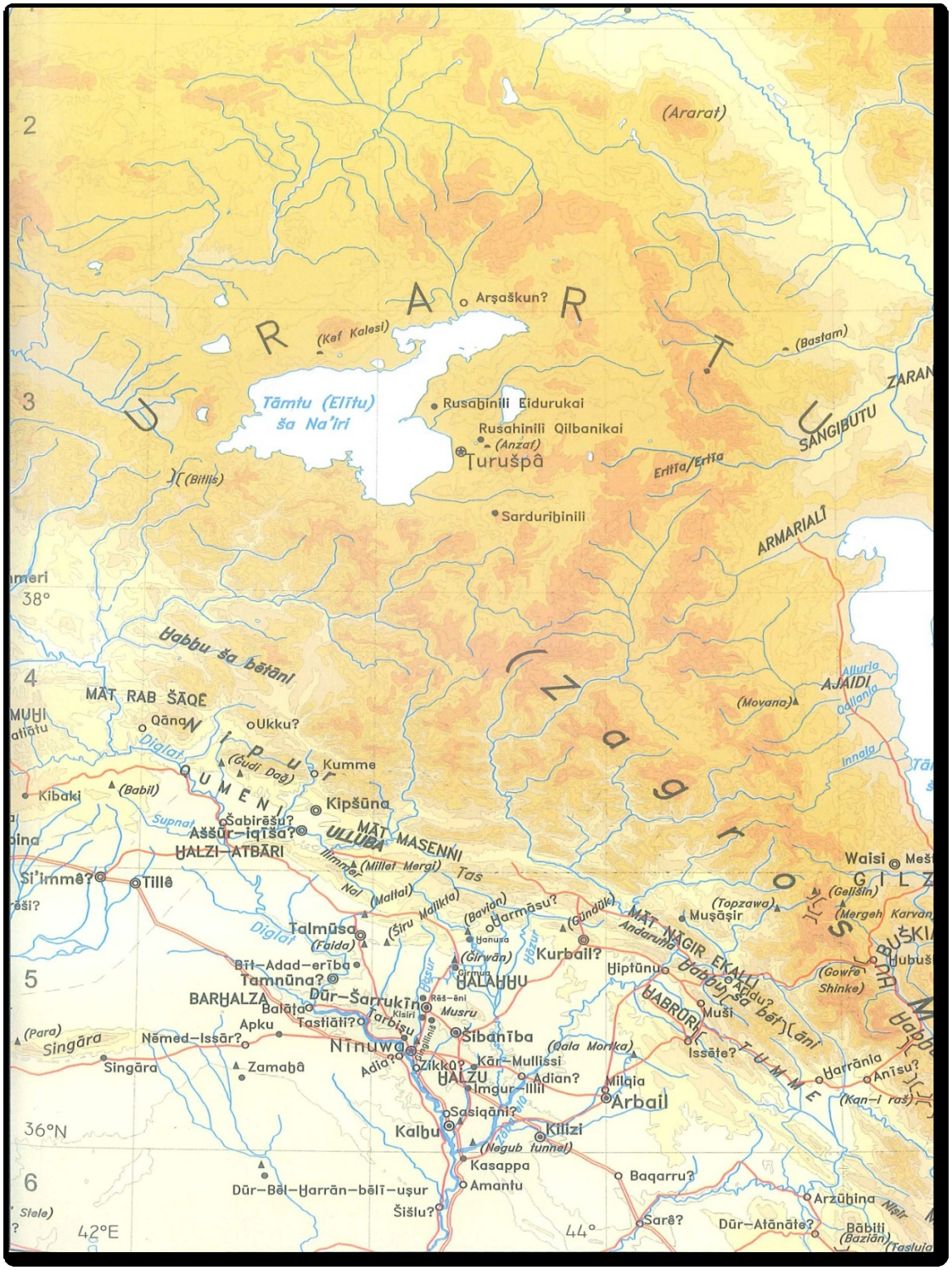
HARİTALAR

Harita I M.Ö. 2200'de Mezopotamyanın Siyasi Durumu-"Büyük Subartu" ve "Çekirdek Subartu" (Steinkeller, 1998: 87).

Harita II Yeni Asur Döneminde Šubria Devleti (Parpola, Porter, 2001: 3-4)

Harita II Yeni Asur Döneminde Šubria Devleti (Parpola, Porter, 2001: 3-4).